

**Badania
Edukacja
Wdrożenia**

Robert Porzak

**OCENA PSYCHOSPOŁECZNYCH NASTĘPSTW IZOLACJI
SPOŁECZNEJ W PANDEMII COVID-19 I STRESU ZWIĄZANEGO
Z ATAKIEM ROSJI NA UKRAINĘ WŚRÓD UCZNIÓW SZKÓŁ
PUŁAWSKICH, ICH RODZICÓW I NAUCZYCIELI**

***RAPORT Z BADAŃ
PRZEPROWADZONYCH W 2022 ROKU
NA ZLECENIE MIASTA PUŁAWY***

Puławy 2022 r.

Spis treści	
WPROWADZENIE	3
PODSTAWY TEORETYCZNE	5
METODOLOGIA BADAŃ	6
Narzędzie badawcze	6
Organizacja badań	7
Grupa badana	8
Ekspozycja na COVID-19	10
WYNIKI BADAŃ - UCZNIOWIE	12
Emocjonalne następstwa COVID-19	12
Czynniki chroniące	13
Kontakty z rodzicami	13
Klimat szkolny	14
Poczucie zadowolenia	16
Czynniki ryzyka	17
Sytuacja szkolna	17
Zaabsorbowanie Internetem	19
Psychologiczne korelaty stresu	20
Zachowania ryzykowne	21
Tytoń i alkohol	22
Narkotyki	23
Doświadczanie przemocy	23
Agresja i przemoc w Internecie i telefonach	25
Profilaktyka	27
WYNIKI BADAŃ - RODZICE	30
Emocjonalne następstwa COVID-19	30
Czynniki chroniące	30
Aktywność rodziców	30
Kontakty z dziećmi	31
Poczucie zadowolenia	34
Czynniki ryzyka	34
Postawa wobec zachowań ryzykownych	34
Wzorce zachowań ryzykownych	35
WYNIKI BADAŃ - PRACOWNICY SZKÓŁ	37
Czynniki chroniące	37
Aktywność ponadstandardowa nauczycieli	37
Komfort psychiczny nauczycieli	38
Czynniki ryzyka	38
Skala zachowań ryzykownych uczniów w opinii wychowawców	38
Problemy po pandemii COVID-19	41
Czynniki chroniące	41
PODSUMOWANIE I ZALECENIA	43
BIBLIOGRAFIA	47

WPROWADZENIE

W maju 2022 roku odwołano w Polsce stan epidemii SARS CoV-2 (COVID-19), który obowiązywał od połowy marca 2020 roku, czyli ponad dwa lata. Dane statystyczne wskazują, że na COVID-19 zachorowało w Polsce od początku pandemii do października 2022 roku około 6,33 mln osób, czyli 16,8% mieszkańców Polski. Z powodu COVID-19 lub powikłań zmarło ponad 118 tys., co daje 0,33% populacji mieszkańców kraju. Dobbwe liczby nowych zachorowań w pierwszych falach osiągały 30 tys. osób. Liczby zgonów z powodu COVID-19 sięgały niemal 1000 osób dziennie. Przeciwko COVID-19 zaszczepiło się w pełni 57,8% Polaków. Wskaźnik wyszczepień w województwie lubelskim wynosi 50,6%, co lokuje region na trzeciej pozycji od końca, przed podlaskim i podkarpackim. Województwo lubelskie znajduje się w dotychczasowych statystykach liczby zachorowań na 100 tys. mieszkańców na 11 pozycji, z 15,9% osób, u których odnotowano chorobę. W statystyce zgonów, województwo lubelskie znajduje się na pierwszym miejscu w Polsce (0,38%), podobnie we współczynniku transmisji zachorowań. Odsetek przypadków śmiertelnych wśród osób zakażonych lokuje województwo lubelskie na 3 pozycji w kraju, po podkarpackim i świętokrzyskim, a przed podlaskim (*Koronawirus w Polsce, 2022*), co sugeruje podwyższoną w porównaniu do reszty kraju ekspozycję mieszkańców Lubelszczyzny na stres.

Częściowa izolacja pandemiczna została wprowadzona w szkołach na terenie całego kraju 12 marca 2020 roku, a od 16 marca 2020 nastąpiło całkowite zamknięcie szkół. Wprowadzone kilka dni później powszechne ograniczenia przemieszczania się trwały z krótkimi przerwami do końca marca 2021 roku, a po częściowym, sukcesywnym zmniejszaniu ograniczeń, mobilność Polaków wróciła do stanu sprzed ogłoszenia stanu epidemii dopiero w sierpniu 2021. Zamknięcie szkół powróciło jednak jesienią, początkowo jako selektywne, a później znowu powszechne. Uzasadniona obawami o życie i zdrowie w dobie epidemii izolacja społeczna o różnym nasileniu trwała z przerwami ponad rok i wywarła poważne skutki gospodarcze i społeczne, a badania pokazują, że fakt przebycia choroby, jak i wielomiesięczny stres, dał też następstwa psychologiczne, zarówno wśród osób dorosłych (Bonati et al., 2022; Chu et al., 2020; Dymecka, 2021), jak i wśród dzieci i młodzieży (Księżka-Koszatka, 2021). Co ciekawe, epidemia i izolacja społeczna nie muszą być rozpatrywane jedynie w kategoriach negatywnych. Część autorów zwraca także uwagę na możliwy rozwojowy i prozdrowotny potencjał doświadczeń i wyzwań związanych z izolacją społeczną, w tym polepszenie kontaktów wewnątrz rodziny i wsparcia rówieśniczego (Pyżalski, 2021).

W powyższym kontekście, wybuch wojny na dużą skalę tuż przy granicy Polski, rozpoczęta napaścią wojsk rosyjskich na Ukrainę 24 lutego 2022 roku i trwająca do chwili zamknięcia raportu, wydaje się być w zakresie skutków psychologicznych dramatyczną kontynuacją problemów epidemicznych, choć o zupełnie innym charakterze. Działania zbrojne nie są prowadzone na terenie Polski, nie ma więc bezpośrednich, polskich ofiar rosyjskiej agresji militarnej, w przeciwieństwie do pandemii. Wojna spowodowała jednak masowe ruchy migracyjne na skalę zbliżoną do II Wojny Światowej. Szacuje się, że w efekcie działań wojennych około 20 milionów obywateli Ukrainy opuściło swoje miejsca zamieszkania, w tym około 9,7 mln wyjechało czasowo lub długotrwale z objętego wojną kraju. Dramat, doświadczany przez osoby bezpośrednio dotknięte działaniami zbrojnymi, jak i uciekające przez możliwym ryzykiem, stał się pośrednio, ale w znacznym stopniu także udziałem Polaków. Do Polski przybyło od początku wojny 6,7 mln obywateli ukraińskich, wśród których ok. 90%, to kobiety i dzieci. Największy napływ uchodźców miał miejsce w pierwszych trzech tygodniach od wybuchu wojny, kiedy przez nieliczne przejścia graniczne z Ukrainą wjeżdżało do Polski po ok. 60-150 tys. osób dziennie. Około 21% uchodźców

zgłosiło, że doświadczyło wybuchów i ostrzału, a ok. 14% odczuwało w czasie ewakuacji strach o swoje życie lub życie dzieci (Długosz, 2022). Większość uchodźców wróciła po kilku miesiącach na Ukrainę lub pojechała do innych krajów, jednak w Polsce pozostało niemal 1,8 mln nowoprzybytych imigrantów, z których prawie połowa, to dzieci i młodzież w wieku szkolnym. W maju 2022 odsetek dzieci i młodzieży przybyłej z Ukrainy po wybuchu wojny wynosił w Polsce 7% wszystkich osób do 18 roku życia. Na początku września 2022 do Polskich szkół uczęszczało ok 186 tys. uczniów z Ukrainy, a ok. 540 tys. pozostawało w zdalnym nauczaniu prowadzonym z Ukrainy.

Napływ uchodźców z Ukrainy ponownie, szeroko zmobilizował społeczeństwo polskie do pozytywnego wysiłku, pomocy przybywającym do Polski osobom, dostarczanej szeroko na poziomie indywidualnym, jak i instytucjonalnym. Uchodźcy otrzymywali olbrzymie wsparcie ze strony zdecydowanej większości Polaków, w tym zorganizowaną spontanicznie, wolontarystyczną pomoc w szerokim zakresie, także psychologiczną, dostarczaną przyjeżdżającym osobom bezpośrednio po przekroczeniu granicy. Różne formy pomocy uchodźcom zrealizowało ok. 2/3 Polaków, a pomoc bezpośrednią, związaną np. z przyjęciem uchodźców do swojego mieszkania, zdecydowało się dostarczyć od 3% do niemal 14% osób, w zależności od zapotrzebowania w danym województwie (Baszczak et al., 2022). Był to zarazem kolejny w ostatnich latach impuls negatywny, przypominający o zagrożeniu, jak i znaczące obciążenie, zarówno ekonomiczne, jak i psychologiczne, doświadczane przez jednostki i całe społeczności w Polsce. Skokowy wzrost liczby imigrantów przypomina o nieodległym zagrożeniu wojennym, podtrzymując podwyższony poziom stresu, zwiększany zwiastunami kolejnych fal uchodźców. Pandemia, wojna i towarzyszące im negatywne emocje, mogły wywołać potencjalną destabilizację planów życiowych i podwyższyć niepewność przyszłości, zwłaszcza wśród młodych ludzi (Długosz, 2021, 2022).

Odpowiedzią Urzędu Miasta Puławy na nieoczekiwane uwarunkowania, w jakich funkcjonuje społeczność mieszkańców, jest między innymi podjęcie działań zmierzających do oceny skali psychospołecznych następstw stresu wynikającego z pandemii COVID-19 i kryzysu migracyjnego spowodowanego rosyjską napaścią na Ukrainę oraz zaplanowania dopasowanych do potrzeb przedsięwzięć, wspierających dzieci i młodzież, rodziców i nauczycieli w skutecznym radzeniu sobie z owymi wyzwaniami. Badania przedstawione w dalszej części opracowania, zostały przeprowadzone z udziałem grupy liczącej łącznie 1650 mieszkańców Puław, w tym przede wszystkim uczniów szkół podstawowych i średnich, w maju i czerwcu 2022 roku.

PODSTAWY TEORETYCZNE

Reakcje na przedłużające się warunki stresogenne wśród osób młodych, jak i dorosłych mogą obejmować wiele form, w tym zwłaszcza wycofanie z aktywności związanej ze stresem i tendencje do bierności bądź depresji lub negatywizm i agresję skierowaną na bliższe lub dalsze otoczenie (Markiewicz, 2019; Porzak, 2012). Przedłużający się stres podwyższa też ryzyko wczesnego sięgania po legalne i nielegalne substancje psychoaktywne, tonizujące odczuwanie emocji lub modyfikujące intensywność i formy ekspresji emocji. Konsekwencje stresu mogą także obejmować zwiększenie częstości podejmowania zachowań ryzykownych i autoagresywnych, traktowanych jako zastępczy sposób odzyskania kontroli nad radzeniem sobie z nieprzewidywalnymi wyzwaniami życiowymi. Tego typu zachowania mogą być manifestacją syndromu stresu pourazowego - PTSD (Długosz, 2021). Reakcje na stres w grupie młodzieży mogą też obejmować zmianę zaangażowania w naukę szkolną lub pogorszenie jej efektów, zwiększane przez umasowione w etapie izolacji społecznej nauczanie zdalne. W grupie osób dorosłych także może pojawić się obniżenie jakości wykonywania zadań zawodowych i zaangażowania w rozwój zawodowy, lub przeciwnie, kompensacyjne, nadmierne wysiłki w celu opanowania sytuacji, skutkujące ryzykiem przyspieszonego wypalenia zawodowego (Niedźwiedzka, 2021). Prawdopodobne uwarunkowania przejawianych reakcji, to między innymi struktura osobowości i poziom reaktywności (Gambin & Zawadzki, 2022; Porzak, 2019b).

Diagnoza została osadzona w szerokim kontekście teoretycznym, odwołującym się do ujęć systemowych, opartych na koncepcji interakcyjnej Jessorów z akcentem poznawczo-społecznym, stosowanych jako ramy kolejnych diagnoz społecznych w Puławach (Gaś, 2011; Jessor, 2018; Ostaszewski, 2003; Porzak, 2019a; Vazsonyi et al., 2010). Uwzględniono zestaw zmiennych wyjściowych, zmiennych społeczno-psychologicznych oraz zmiennych zachowania społecznego (Gaś, 2003, 2013; Jessor & Jessor, 1977), porównując je między grupami osób doświadczających z różną intensywnością stresu wynikającego z epidemii COVID-19 i izolacji społecznej. Oceny zmiennych behawioralnych, dotyczące najważniejszych zachowań problemowych młodzieży (tytoń, alkohol, narkotyki, przemoc), uzupełniono o analizy dotyczące zmiennych osobowościowych, pomiar syndromu stresu pourazowego (PTSD) i depresji. Zmienne wyjściowe zostały rozszerzone przede wszystkim o czynniki sytuacyjne, w tym zwłaszcza doświadczenie choroby COVID-19 i odczucia dotyczące skutków izolacji epidemicznej. Ze względu na specyfikę izolacji epidemicznej, zwiększającej obciążenie osób dorosłych, a także dążąc do triangulacji źródeł danych, zdecydowano objąć badaniami nie tylko dzieci i młodzież, ale też rodziców i pracowników szkół.

METODOLOGIA BADAŃ

Narzędzie badawcze

Celem badań była ocena nasilenia skutków psychospołecznych obciążeń wynikających z zagrożenia epidemicznego i izolacji społecznej, w tym zwłaszcza porównanie czynników chroniących i czynników ryzyka między grupami uczniów, którzy doświadczyli COVID-19 z różną intensywnością. Dodatkowo, zmierzano do oceny roli stresu wynikającego z rosyjskiej napaści na Ukrainę i wywołanej tą agresją militarną fali migracyjnej. Do przeprowadzenia badań wykorzystano ankietę uwzględniającą specyfikę przedstawionej wyżej sytuacji wyjściowej związanej z problemami epidemicznymi i wojną, dane z wcześniejszych diagnoz problemów społecznych w Puławach i założenia teoretyczne. Porównanie kluczowych wskaźników między cyklicznym pomiarem sprzed epidemii, z roku 2019, a badaniami z roku 2022 było możliwe dzięki zachowaniu w ankiecie części pytań stosowanych w narzędziach wcześniej wykorzystywanych na terenie Puław, uzupełnionych o kwestionariusze o znanej wartości psychometrycznej, służące do oceny osobowościowych uwarunkowań radzenia sobie ze stresem. Większość pytań była skategoryzowana. Ankieta dla uczniów zawierała grupy pytań dotyczących:

- a) danych społeczno-demograficznych;
- b) doświadczenia choroby COVID-19;
- c) zmiany odczuć i zachowań związanej z COVID-19;
- d) klimatu w środowisku rodzinnym i szkolnym;
- e) celów i potencjałów edukacyjnych;
- f) aktywności Internetowej;
- g) stresu i osobowościowych korelatów radzenia sobie ze stresem;
- h) stosowania środków odurzających;
- i) doświadczania i stosowania przemocy;
- j) działań profilaktycznych i alternatywnych.

Ankieta została przygotowana w postaci adaptacyjnego narzędzia typu CAWI (*Computer Assisted Web Interview*), czyli strony www umożliwiającej odpowiadanie na pytania, których liczba i zakres treściowy zależały od etapu edukacji uczniów, a w części pytań, także od odpowiedzi na wcześniejsze kwestie. Pytania były analogiczne treściowo i wizualnie z pytaniami z tradycyjnej, papierowej wersji ankiet.

Pytania do uczniów, dotyczące wsparcia uzyskanego w formie działań profilaktycznych prowadzonych w szkołach, obejmowały ogólne kategorie, bez weryfikacji udziału w konkretnych programach profilaktycznych, ze względu na brak systematycznych działań profilaktycznych w czasie izolacji epidemicznej. Pytania o działania profilaktyczne prowadzone w danej placówce pozyskiwano też od pedagogów i psychologów szkolnych, znających szczegóły zrealizowanych w danej placówce działań wspierających dzieci i młodzież w trudnym czasie. Informacje zgromadzone dzięki zaangażowaniu kadry szkół pozwoliły uzyskać orientacyjny przegląd działań profilaktycznych prowadzonych w roku szkolnym 2021/2022, oparty na dokumentacji szkolnej.

Oddzielne ankiety o zbliżonej konstrukcji, choć z mniejszą liczbą pytań, przygotowano dla osób dorosłych, rodziców i pracowników szkół. Narzędzie dla pracowników oświaty dostosowano do zadań realizowanych przez daną osobę w placówce szkolnej.

Rodzice odpowiadali na pytania charakteryzujące następujące grupy informacji:

- a) cechy społeczno-demograficzne;
- b) doświadczenie choroby COVID-19;
- c) obserwowane u dziecka zmiany odczuć i zachowań związane z COVID-19;

- d) orientację pozytywną i poczucie zadowolenia z aktualnego położenia życiowego;
- e) relacje rodzinne i kontrolę rodzicielską;
- f) spostrzeganie wsparcia ze strony szkoły;
- g) radzenie sobie rodziców z impulsami;
- h) skala domowego stosowania substancji psychoaktywnych i agresji;
- i) zapotrzebowanie i użyteczność aktywności pozalekcyjnych zapewnianych dzieciom.

Analizą w grupie pracowników szkół objęto:

- a) charakterystykę społeczno-demograficzną;
- b) kwalifikacje;
- c) działania ponadstandardowe związane z własnym rozwojem profesjonalnym oraz wspomaganie w rozwoju innych osób w miejscu pracy i poza nim;
- d) zmiany zachowania uczniów obserwowane po izolacji epidemicznej COVID-19;
- e) spostrzegane przez personel placówek działania ryzykowne i konstruktywne uczniów;
- f) opinie na temat rezultatów dodatkowych działań edukacyjnych i profilaktycznych;
- g) orientację pozytywną i poczucie zadowolenia pracowników z aktualnego położenia życiowego.

Organizacja badań

Badania zostały przeprowadzone w puławskich szkołach podstawowych i ponadpodstawowych, w klasach dobranych w procedurze wielostopniowego losowania grupowego, prowadzonego odrębnie wewnątrz warstw wyróżnionych na podstawie typu szkoły. Zespół ankieterek dbał o zachowanie zasady proporcjonalnego reprezentowania środowiska badanego w sposób zgodny ze strukturą wiekową, płciową i związaną z rodzajem kształcenia zawodowego badanych grup. Rodzice i nauczyciele zostali poinformowani o badaniach uczniów oraz zaproszeni do udziału w badaniach za pomocą dzienników elektronicznych lub innych systemów szkolnego obiegu informacji. Dorośli uczestnicy badań odpowiadali na pytania ankietowe samodzielnie, bez nadzoru, w dogodnym dla siebie miejscu i czasie.

Badania zostały przeprowadzone w maju i czerwcu 2022 roku. Badania prowadziły doświadczone i przeszkolone ankietarki, nie zajmujące się na co dzień opieką psychologiczno-pedagogiczną w badanych placówkach oraz studentka psychologii z Akademii WSEI w Lublinie. Badania pilotował, nadzorował i wspierał organizacyjnie Urząd Miasta w Puławach, dyrekcje, pedagodzy i psychologowie oraz wychowawcy i nauczyciele informatyki szkół objętych diagnozą. Uczniowie wypełniali ankiety na stronie www, w szkolnych pracowniach komputerowych. Ankiety były umieszczone na zabezpieczonym serwerze, z którym połączenie było szyfrowane. Dostęp do ankiet był ograniczony hasłami podawanymi przez ankietarki.

Po badaniu, indywidualne wyniki wypełnionych ankiet nie były nikomu udostępniane. Dostęp do anonimowych, indywidualnych odpowiedzi miała wyłącznie jedna osoba, nie prowadząca bezpośrednio badań w szkołach i opracowująca wyłącznie statystyczne wyniki grupowe. Działania powyższe zmierzały do zwiększenia rzetelności i wiarygodności uzyskanych wyników badań. W skład zespołu badającego weszli: mgr Monika Ciupak, mgr Joanna Szewczyk i p. Milena Salamandra. Prace zespołu koordynowała mgr Joanna Szewczyk.

Grupa badana

W opracowaniu wyników wzięto pod uwagę dane pochodzące z badań ankietowych 1650 osób, w tym 1127 uczniów, 299 rodziców i 224 pracowników szkół. Charakterystykę grupy uczniów przedstawia tabela 1, strukturę grupy rodziców obrazuje tabela 2, grupa nauczycieli jest opisana w tabeli 3. Zbadana młodzież rekrutuje się w 36,8% ze szkół podstawowych. Uczniowie szkół o profilu zawodowym, przede wszystkim techników, to 30,7% badanych. Uczniowie liceów ogólnokształcących stanowili 32,5% osób badanych.

Tabela 1. Charakterystyka grupy uczniów

		Typ szkoły							
		SP VI-VIII		Technika i SB / ZSZ		LO		Razem	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Płeć	chłopcy	189	45,4	207	60,0	106	29,0	502	44,5
	dziewczęta	227	54,6	138	40,0	260	71,0	625	55,5
Miejsce zamieszkania	z rodzicami	320	76,9	237	68,7	256	69,9	813	72,1
	tylko z matką	59	14,2	38	11,0	47	12,8	144	12,8
	tylko z ojcem	3	0,7	6	1,7	4	1,1	13	1,2
	w rodzinie zrekonstruowanej	27	6,5	21	6,1	17	4,6	65	5,8
	w internacie lub bursie szkolnej	1	0,2	31	9,0	32	8,7	64	5,7
	inne	6	1,4	12	3,5	10	2,7	28	2,5
Sytuacja rodzinna	rodzina pełna	315	75,7	255	73,9	281	76,8	851	75,5
	jedno z rodziców nie żyje	12	2,9	23	6,7	16	4,4	51	4,5
	rodzice w separacji lub po rozwodzie	78	18,8	61	17,7	67	18,3	206	18,3
	inna	11	2,6	6	1,7	2	0,5	19	1,7
Rodzeństwo	brak	75	18,0	54	15,7	47	12,8	176	15,6
	jedna osoba	231	55,5	150	43,5	207	56,6	588	52,2
	dwoje lub więcej	110	26,4	141	40,9	112	30,6	363	32,2
Wykształcenie matki	wyższe	138	33,2	98	28,4	155	42,3	391	34,7
	średnie	42	10,1	90	26,1	86	23,5	218	19,3
	zawodowe	32	7,7	82	23,8	48	13,1	162	14,4
	podstawowe	12	2,9	10	2,9	8	2,2	30	2,7
	nie wiem	192	46,2	65	18,8	69	18,9	326	28,9
Wykształcenie ojca	wyższe	97	23,3	65	18,8	100	27,3	262	23,2
	średnie	60	14,4	82	23,8	79	21,6	221	19,6
	zawodowe	40	9,6	94	27,2	81	22,1	215	19,1
	podstawowe	12	2,9	10	2,9	10	2,7	32	2,8
	nie wiem	207	49,8	94	27,2	96	26,2	397	35,2

W badanej grupie uczniów występuje ok. 11% przewagą dziewcząt. Proporcja płci w poszczególnych typach szkół także jest istotnie różna statystycznie. Zróznicowanie grupy jest spowodowane odrzuceniem części ankiet z puli badawczej, ze względu błędy lub niepełne odpowiedzi, występujące częściej u chłopców.

Zdecydowana większość uczniów biorących udział w badaniach mieszka w domach rodzinnych. Mieszkańcy internatów lub burs rekrutują się ze szkół ponadpodstawowych. Niewielka część uczniów mieszka na stancjach lub z dalszą rodziną. Najwięcej uczniów żyje w rodzinach pełnych. Uczniowie, którzy doświadczyli rozwodu rodziców, to 18,3% badanych. Utrata jednego z rodziców z powodu śmierci (4,5%) dotyczy w większości uczniów szkół o profilu zawodowym.

Większość uczniów (52,2%) wychowuje się w rodzinie z dwójką dzieci. Najwięcej jednaków jest wśród uczniów szkół podstawowych. Dwoje i więcej rodzeństwa ma zwykle młodzież uczęszczająca do szkół o profilu zawodowym. Uczniowie stwierdzali najczęściej, że rodzice mają wykształcenie wyższe lub średnie. Nieznajomość wykształcenia rodziców zgłaszali zwykle uczniowie szkół podstawowych.

Tabela 2. Charakterystyka grupy rodziców

		Rodzice		
		Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
		%	%	%
Pokrewieństwo z dzieckiem	rodzic	97,6	99,2	98,3
	rodzina czasowo sprawująca opiekę	1,2	-	0,7
	rodzic zastępczy spokrewniony	0,6	-	0,3
	opiekun prawny niespokrewniony	0,6	0,8	0,7
Płeć rodzica	mężczyzna	8,8	8,5	8,7
	kobieta	91,2	91,5	91,3
Sytuacja rodzinna rodzica	panna/kawaler	3,5	1,6	2,7
	zamężna/żonaty (pierwszy związek)	71,2	76,7	73,6
	zamężna/żonaty (rodzina zrekonstruowana)	7,1	7,0	7,0
	po rozwodzie / w separacji	15,9	12,4	14,4
	wdowa/wdowiec	0,6	1,6	1,0
	inna	1,8	0,8	1,3
Wykształcenie rodzica	stopień naukowy	2,4	1,6	2,0
	wyższe	75,9	58,1	68,2
	średnie	18,2	32,6	24,4
	zawodowe	3,5	7,8	5,4
Status zawodowy rodzica	bez zatrudnienia	5,9	5,4	5,7
	renta, zasiłek	0,6	2,3	1,3
	praca etatowa	79,4	73,6	76,9
	własna działalność, rolnik	5,3	12,4	8,4
	pracodawca	3,5	3,9	3,7
	inne	5,3	2,3	4,0

Rodzice, którzy wypełnili ankietę, to w ponad 91% matki. Zadeklarowana sytuacja rodzinna jest zbliżona do informacji podanych przez uczniów, choć mniej rodziców zgłosiło rozwód bądź separację, zdecydowanie mniej śmierć małżonka. Większość rodziców ma wykształcenie wyższe lub średnie. Aktywność zawodowa ponad 3/4 rodziców, to praca etatowa. Prowadzenie własnych firm i działalności zadeklarowało 8,4% rodziców, brak zatrudnienia zgłosiło 5,7% osób badanych.

Pracownicy placówek edukacyjnych, którzy wypełnili ankietę, wywodzili się przede wszystkim ze szkół podstawowych (60,7%) i ponadpodstawowych (39,3%). Większość uczestników ankietyzacji, to kobiety (83,9%). Wszyscy pracownicy mają wykształcenie wyższe. Oprócz nauczycieli (80,8%), ankietę wypełnili pedagodzy i psychologowie (8,5%) i dyrektorzy i kierownicy (4,9%) oraz wychowawcy świetlicowi, bibliotekarze i pracownicy administracji, reprezentujący placówki ze wszystkich etapów kształcenia.

Tabela 3. Charakterystyka grupy nauczycieli

		Pracownicy oświaty					
		Szkoły podstawowe		Szkoły ponadpodstawowe		Razem	
		N	%	N	%	N	%
Płeć	M	22	16,2	14	15,9	36	16,1
	K	114	83,8	74	84,1	188	83,9
Wykształcenie	wyższe	136	100,0	88	100,0	224	100,0
Stanowisko	nauczyciel	98	72,1	83	94,3	181	80,8
	bibliotekarz, wychowawca w świetlicy	11	8,1	1	1,1	12	5,4
	pedagog/psycholog	17	12,5	2	2,3	19	8,5
	pracownik administracji	1	0,7	-	-	1	0,4
	dyrektor, kierownik	9	6,6	2	2,3	11	4,9
	Razem	136	100,0	88	100,0	224	100,0

Ekspozycja na COVID-19

Analizę wyników badań skupiono na porównaniu grup osób wyeksponowanych w różnym stopniu na skutki epidemii i izolacji społecznej, ze względu na ich bezpośrednie oddziaływanie na wszystkie osoby badane i długotrwałość oddziaływania. Ocenę następstw stresu wynikającego ze świadomości wojny na terenie Ukrainy poddano ocenie uzupełniającej, w kontekście źródeł stresu.

Ocena następstw izolacji epidemicznej w grupie uczniów i rodziców została przeprowadzona przez porównanie grup osób deklarujących różną intensywność zetknięcia się z chorobą COVID-19. Charakterystykę pracowników oświaty przedstawiono w podziale na grupy wyróżnione w oparciu o etap edukacji, niezależnie od intensywności zetknięcia się z chorobą, ze względu na zadaniową rolę nauczycieli.

Kontakt z COVID-19 mógł mieć charakter bezpośredni, związany z własnym zachorowaniem, lub pośredni, wynikający z zachorowania bliższych lub dalszych krewnych. Część uczniów była wyeksponowana na chorobę kogoś w rodzinie, jak i na własne zachorowanie. Intensywności doświadczania choroby sklasyfikowano w kategorii zależne od ekspozycji na COVID-19. Skutki psychospołeczne choroby porównano między grupami wyodrębnionymi na podstawie intensywności doświadczania choroby. Należy zwrócić uwagę, że do każdej z grup wyodrębnionych w powyższy sposób weszli uczniowie szkół podstawowych i ponadpodstawowych różnych profili kształcenia, co pozwala na porównanie grup o różnym doświadczeniu kontaktu z chorobą, ale nie umożliwia interpretacji wyników w kategoriach wieku bądź etapu edukacji. Możliwe do porównania między badaniami są jednak wskaźniki dla całej grupy, przedstawione w kolumnach podsumowujących. Dla tych wymiarów, dla których były dostępne dane z diagnozy społecznej przeprowadzonej w Puławach w roku 2019, wykonano porównanie wskaźników dla całej grupy między badaniami 2019-2022. W kolumnie „Razem” odpowiednich tabeli oznaczono istotne zmiany w porównaniu do roku 2019. Pogrubienie wartości w tej kolumnie oznacza wzrost, szare tło - spadek. Niezależnie od powyższego, w każdej z tabel wskazano zmienne różniące się istotnie między grupami przez pogrubienie nazw tych zmiennych w pierwszej kolumnie.

Charakterystyka grupy badanych uczniów oparta na ekspozycji na COVID-19 jest zawarta w tabeli 4.

Tabela 4. Charakterystyka grupy uczniów w zależności od ekspozycji na COVID-19

		Kontakt ucznia z COVID-19							
		Brak		Rodzina		Uczeń		Razem*	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Typ szkoły	SP VI-VIII	92	38,2	202	36,4	122	36,9	416	36,9
	Technika i SB / ZSZ	80	33,2	171	30,8	94	28,4	345	30,6
	LO	69	28,6	182	32,8	115	34,7	366	32,5
Płeć**	chłopcy	120	49,8	225	40,5	157	47,4	502	44,5
	dziewczeta	121	50,2	330	59,5	174	52,6	625	55,5
Miejsce zamieszkania	z rodzicami	180	74,7	386	69,5	247	74,6	813	72,1
	tylko z matką	29	12,0	76	13,7	39	11,8	144	12,8
	tylko z ojcem	2	0,8	7	1,3	4	1,2	13	1,2
	z jednym z rodziców biologicznych i macochą lub ojczymem	12	5,0	38	6,8	15	4,5	65	5,8
	w internacie lub bursie szkolnej	11	4,6	37	6,7	16	4,8	64	5,7
	inne	7	2,9	11	2,0	10	3,0	28	2,5
Sytuacja rodzinna	rodzina pełna	185	76,8	416	75,0	250	75,5	851	75,5
	jedno z rodziców nie żyje	16	6,6	20	3,6	15	4,5	51	4,5
	rodzice w separacji lub po rozwodzie	36	14,9	108	19,5	62	18,7	206	18,3
	inna	4	1,7	11	2,0	4	1,2	19	1,7
Rodzeństwo	brak	41	17,0	81	14,6	54	16,3	176	15,6

	jedna osoba	114	47,3	300	54,1	174	52,6	588	52,2
	dwoje lub więcej	86	35,7	174	31,4	103	31,1	363	32,2
Wykształcenie matki**	wyższe	80	33,2	190	34,2	121	36,6	391	34,7
	średnie	29	12,0	121	21,8	68	20,5	218	19,3
	zawodowe	39	16,2	82	14,8	41	12,4	162	14,4
	podstawowe	6	2,5	17	3,1	7	2,1	30	2,7
	nie wiem	87	36,1	145	26,1	94	28,4	326	28,9
Wykształcenie ojca**	wyższe	50	20,7	118	21,3	94	28,4	262	23,2
	średnie	34	14,1	125	22,5	62	18,7	221	19,6
	zawodowe	48	19,9	110	19,8	57	17,2	215	19,1
	podstawowe	6	2,5	20	3,6	6	1,8	32	2,8
	nie wiem	103	42,7	182	32,8	112	33,8	397	35,2

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Grupy uczniów o różnej intensywności ekspozycji na COVID-19 mają zbliżoną strukturę wiekową i profil kształcenia, choć uczniowie szkół podstawowych nieco rzadziej od pozostałych grup deklarowali własne zachorowania, a licealiści nieco częściej. Uczniowie o większej ekspozycji na COVID-19 podawali jednak istotnie częściej wyższe wykształcenie rodziców, co może wynikać z większej świadomości tej grupy.

Grupa rodziców, którzy zdecydowali się wypełnić ankiety, została poddana identycznej klasyfikacji, co do intensywności ekspozycji na COVID-19, jak grupa młodzieży. Wyniki grupy rodziców przedstawiono w tabeli 5. W grupie rodziców widoczne są prawidłowości zbliżone do zaobserwowanych wśród młodzieży, choć różnice między grupami nie są istotne statystycznie.

Tabela 5. Charakterystyka grupy rodziców w zależności od ekspozycji na COVID-19

		Kontakt rodzica z COVID-19							
		Brak		Rodzina		Rodzic		Razem	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Płeć rodzica	M	4	8,9	6	7,9	14	10,0	24	9,2
	K	41	91,1	70	92,1	126	90,0	237	90,8
Sytuacja rodzinna rodzica	panna/kawaler	2	4,4	2	2,6	2	1,4	6	2,3
	zamężna/żonaty (pierwszy związek)	30	66,7	58	76,3	107	76,4	195	74,7
	zamężna/żonaty (rodzina zrekonstruowana)	4	8,9	4	5,3	8	5,7	16	6,1
	po rozwodzie / w separacji	7	15,6	11	14,5	21	15,0	39	14,9
	wdowa/wdowiec	1	2,2	1	1,3	-	-	2	0,8
	Inna	1	2,2	-	-	2	1,4	3	1,1
Wykształcenie rodzica	stopień naukowy	1	2,2	1	1,3	2	1,4	4	1,5
	wyższe	27	60,0	47	61,8	104	74,3	178	68,2
	średnie	13	28,9	24	31,6	28	20,0	65	24,9
	zawodowe	4	8,9	4	5,3	6	4,3	14	5,4
Status zawodowy rodzica	bez zatrudnienia	2	4,4	6	7,9	8	5,7	16	6,1
	renta, zasiłek	-	-	-	-	3	2,1	3	1,1
	praca etatowa	32	71,1	57	75,0	112	80,0	201	77,0
	własna działalność, rolnik	5	11,1	8	10,5	9	6,4	22	8,4
	pracodawca	2	4,4	3	3,9	4	2,9	9	3,4
	inne	4	8,9	2	2,6	4	2,9	10	3,8

Można przypuszczać, że świadomość faktu wystąpienia choroby i zagrożeń epidemicznych z tym związanych sprzyja ochronie zdrowia i zmniejszeniu negatywnych następstw zdrowotnych i ryzyka epidemicznego, ale może też potencjalnie zwiększać obciążenie emocjonalne, podwyższając poziom niepokoju.

WYNIKI BADAŃ - UCZNIOWIE

Emocjonalne następstwa COVID-19

Nasilenie niepokoju, irytacji i lęku przed chorobą odczuwanego przez uczniów o różnej ekspozycji na COVID-19 przedstawia tabela 6. Wyniki zobrazowano na rysunku 1.

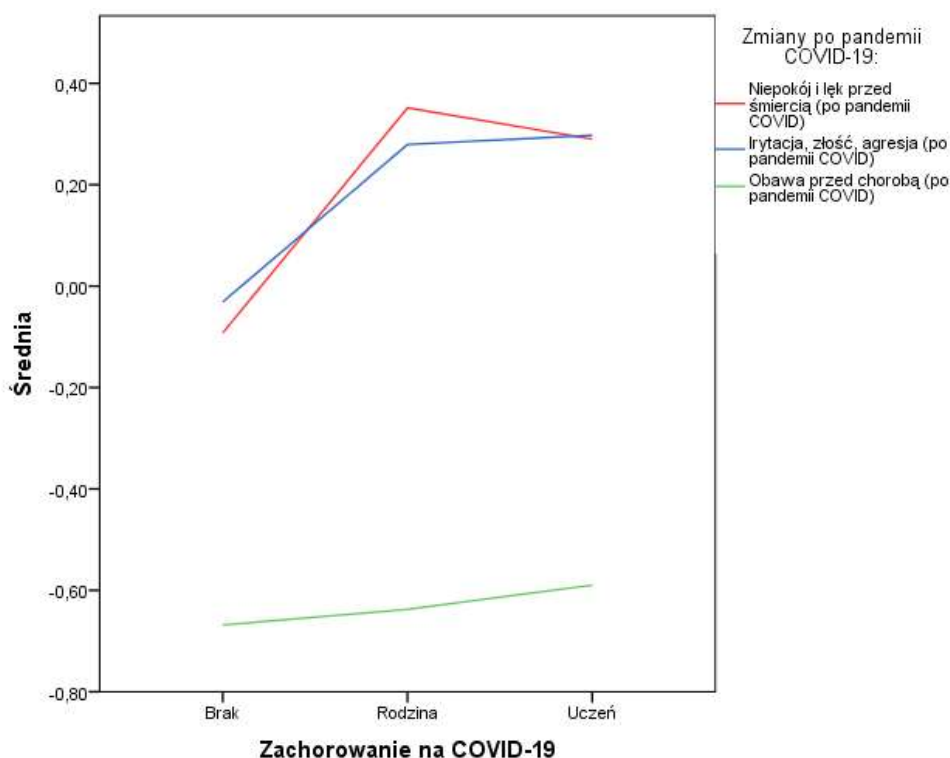
Tabela 6. Zmiany odczuć i zachowań na skutek doświadczenia pandemii COVID-19 - samoocena uczniów*

	Kontakt ucznia z COVID-19							
	Brak		Rodzina		Uczeń		Ogółem	
	M	s	M	s	M	s	M	s
Niepokój i lęk przed śmiercią (po pandemii COVID)**	-0,09	1,34	0,35	1,26	0,29	1,27	0,24	1,29
Irytacja, złość, agresja (po pandemii COVID)	-0,03	1,16	0,28	1,11	0,30	1,06	0,22	1,11
Obawa przed chorobą (po pandemii COVID)**	-0,67	1,44	-0,64	1,47	-0,59	1,50	-0,63	1,47

* M - średnia z przedziału od -3 (mniej, rzadziej) do 3 (więcej, częściej); s - odchylenie standardowe.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Rysunek 1. Zmiany odczuć i zachowań

Uczniowie, którzy doświadczyli zachorowania własnego bądź kogoś w rodzinie, dostrzegają u siebie istotny przyrost niepokoju ogólnego i lęku przed śmiercią, w porównaniu z uczniami, którzy nie chorowali i takich zmian w zakresie negatywnych emocji nie rejestrują. Nasilenie niepokoju i lęku jest większe wtedy, kiedy choroby doświadczył ktoś z rodziny, choć nie był to sam uczeń. Podobne zmiany zaszły w odczuwaniu irytacji, złości i agresji. Obawy przed chorobą zmniejszyły się natomiast wyraźnie po etapie epidemii. Nie ma też istotnych różnic niepokoju między grupami uczniów, którzy byli wyeksponowani na COVID-19 z różną intensywnością bądź nie zetknęli się z chorobą.

Czynniki chroniące

Do czynników chroniących przed negatywnymi następstwami epidemii objętych analizą, zaliczono:

- a) intensywność i rodzaju kontaktów badanych uczniów z rodzicami;
- b) aspiracje edukacyjne i wsparcie duchowe.

Kontakty z rodzicami

Charakterystykę częstości i jakości kontaktów z rodzicami młodzieży o różnej ekspozycji na COVID-19 przedstawia tabela 7.

Uczniowie doświadczający większej ekspozycji na COVID-19 rzadziej spędzali czas poza domem wspólnie z rodzicami, częściej też rozmawiali ze swoimi rodzicami o szkole i innych sprawach, ale rzadziej pomagali rodzicom w istotnych sprawach domowych, niż uczniowie, którzy nie doświadczyli COVID-19. Zaangażowanie w rozmowy z rodzicami i w pomaganie im było w 2022 roku mniejsze niż w roku 2019. Częstość wspólnych wyjść deklarowana w 2022 roku była natomiast większa niż w 2019 roku.

Aspiracje dotyczące planowanego poziomu wykształcenia i częstość praktyk religijnych przedstawia tabela 8. Uczniowie z grupy o wyższym poziomie ekspozycji na COVID-19 mają większe aspiracje dotyczące poziomu wykształcenia, który chcieliby osiągnąć. Zaangażowanie w aktywność religijną jest w porównywanych grupach zbliżone. Aktywność religijna i aspiracje edukacyjne są w 2022 roku mniejsze niż w roku 2019.

Tabela 7. Wspólne spędzanie czasu przez rodzinę

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Spędzanie czasu z rodzicami **	nigdy	8,7	4,1	5,1	5,4
	kilka razy w roku	22,8	30,5	29,6	28,6
	kilka razy w miesiącu	35,3	40,4	41,7	39,7
	kilka razy w tygodniu	33,2	25,0	23,6	26,4
Rozmowy z rodzicami o szkole **	nigdy	5,8	2,7	1,5	3,0
	kilka razy w roku	11,6	7,2	7,9	8,3
	kilka razy w miesiącu	25,3	27,7	27,5	27,2
	kilka razy w tygodniu	57,3	62,3	63,1	61,5
Rozmowy z rodzicami o innych ** sprawach	nigdy	16,2	11,4	11,8	12,5
	kilka razy w roku	15,8	18,6	14,5	16,8
	kilka razy w miesiącu	27,8	38,0	32,0	34,1
	kilka razy w tygodniu	40,2	32,1	41,7	36,6
Wspólne z rodzicami uprawianie hobby	nigdy	40,2	32,6	32,0	34,1
	kilka razy w roku	27,0	31,4	35,0	31,5
	kilka razy w miesiącu	19,9	25,4	21,1	23,0
	kilka razy w tygodniu	12,9	10,6	11,8	11,4
Uczestnictwo w podejmowaniu przez rodziców decyzji	nigdy	16,2	14,8	12,1	14,3
	kilka razy w roku	27,4	27,2	29,9	28,0
	kilka razy w miesiącu	34,4	36,8	38,7	36,8
	kilka razy w tygodniu	22,0	21,3	19,3	20,9
Pomaganie rodzicom w ważnych sprawach domowych	nigdy	7,5	4,5	3,6	4,9
	kilka razy w roku	8,7	7,7	8,5	8,2
	kilka razy w miesiącu	34,0	35,5	38,7	36,1
	kilka razy w tygodniu	49,8	52,3	49,2	50,8

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Tabela 8. Dążenia rozwojowe i zasoby osobiste

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Aspiracje - poziom wykształcenia**	nie sprecyzowany	22,0	19,3	16,3	19,0
	zawodowe	10,4	4,9	3,0	5,5
	średnie	16,6	24,0	19,6	21,1
	wyższe	51,0	51,9	61,0	54,4
Częstość praktyk religijnych	brak odpowiedzi	-	0,5	1,2	0,6
	nie praktykuje	35,7	28,6	28,4	30,1
	kilka razy w roku	27,8	31,2	29,9	30,1
	raz w miesiącu	15,4	15,0	15,1	15,1
	raz w tygodniu	19,5	24,0	25,1	23,3
	codziennie	1,7	0,7	0,3	0,8

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Klimat szkolny

Poczucie wsparcia uzyskiwanego w szkole od rówieśników przedstawia tabela 9. Otwartość uczniów na kontakt ze strony innych przedstawiają wyniki zawarte w tabeli 10. Spostrzeganie wsparcia rówieśniczego przez uczniów doświadczających większej ekspozycji na COVID-19 jest istotnie wyższe. Uczniowie ci mają poczucie możliwości uzyskania wsparcia od rówieśników w klasie lub szkole przede wszystkim poprzez otrzymanie zaproszenia na urodziny lub inną imprezę oraz cieszenie się rówieśników z ich sukcesów. Wszystkie formy doświadczanego wsparcia rówieśniczego występują jednak istotnie rzadziej, niż w 2019 roku.

Tabela 9. Postrzeganie wsparcia i relacji w klasie / szkole

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Pożyczanie potrzebnych rzeczy	Nie ma takiej osoby	3,7	1,3	2,4	2,1
	Jedna osoba	8,3	6,5	6,9	7,0
	Mniejszość	34,9	35,9	33,5	35,0
	Większość lub prawie wszyscy	53,1	56,4	57,1	55,9
Nawiązywanie kontaktu podczas przerwy/po szkole	Nie ma takiej osoby	9,1	6,1	6,6	6,9
	Jedna osoba	10,4	12,6	15,1	12,9
	Mniejszość	50,6	55,5	54,7	54,2
	Większość lub prawie wszyscy	29,9	25,8	23,6	26,0
Zapraszanie na urodziny/imprezy**	Nie ma takiej osoby	23,2	19,3	16,6	19,3
	Jedna osoba	7,9	12,8	15,7	12,6
	Mniejszość	46,1	44,0	48,6	45,8
	Większość lub prawie wszyscy	22,8	24,0	19,0	22,3
Pomoc/pocieszanie w kłopotach	Nie ma takiej osoby	19,5	13,7	14,5	15,2
	Jedna osoba	18,3	19,1	23,3	20,1
	Mniejszość	43,6	49,5	45,0	46,9
	Większość lub prawie wszyscy	18,7	17,7	17,2	17,7
Cieszenie się z sukcesów innych osób--	Nie ma takiej osoby	14,9	8,1	13,3	11,1
	Jedna osoba	20,3	16,2	16,6	17,2
	Mniejszość	44,0	53,5	54,4	51,7
	Większość lub prawie wszyscy	20,7	22,2	15,7	20,0

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Tabela 10. Własne zachowania w relacjach z rówieśnikami w szkole

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem
		%	%	%	%
Zachowania w relacjach z rówieśnikami	Podejmowanie inicjatywy w nawiązywaniu kontaktu	63,5	62,5	59,2	61,8
	Czekanie na zaproszenie do kontaktu	27,4	29,0	33,8	30,1
	Nie zwracanie uwagi na zaproszenia do kontaktu	7,1	5,2	3,0	5,0
	Unikanie kolegów/koleżanek	2,1	3,2	3,9	3,2

Uczniowie podejmują zwykle kontakt z rówieśnikami aktywnie, nie ma w tym zakresie różnic między porównywanymi grupami. Nie ma też istotnych różnic w tym wymiarze między badaniami z roku 2019 i 2022. Pasywność, wyrażającą się czekaniem na zaproszenie do kontaktu deklaruje ok. 30% badanych uczniów. Zachowania alienacyjne, związane z niezwracaniem uwagi na zaproszenia do kontaktu oraz unikanie kolegów i koleżanek zgłaszają pojedyncze osoby.

Tabela 11 przedstawia spostrzeganie zachowań wychowawców klas szkolnych przez uczestniczących w badaniu uczniów. Uczniowie opisują działania wychowawców jako wspierające, w dużym stopniu czują się wysłuchiwani w ważnych sprawach i wspierani informacją i radą. Porównanie wyników między badaniami z roku 2019 i 2022 wskazuje jednak, że nastąpił istotny spadek wsparcia odczuwanego ze strony wychowawców. Poczucie wsparcia ze strony wychowawców jest w 2022 roku niższe we wszystkich objętych diagnozą wymiarach.

Tabela 11. Aktywność wychowawcy

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Zachęcanie i dodawanie otuchy uczniom	W ogóle	23,2	20,9	19,3	20,9
	W bardzo małym stopniu	13,7	19,1	17,2	17,4
	Trochę	26,6	25,6	32,6	27,9
	W dużym stopniu	23,2	21,3	17,5	20,6
	W bardzo dużym stopniu	13,3	13,2	13,3	13,2
Troska o dobro ucznia	W ogóle	19,1	16,4	17,8	17,4
	W bardzo małym stopniu	17,0	18,6	16,0	17,5
	Trochę	27,8	28,5	29,0	28,5
	W dużym stopniu	23,2	20,9	23,0	22,0
	W bardzo dużym stopniu	12,9	15,7	14,2	14,6
Służenie informacją i radą	W ogóle	17,8	16,4	16,9	16,9
	W bardzo małym stopniu	10,8	12,3	12,4	12,0
	Trochę	25,7	29,2	26,3	27,6
	W dużym stopniu	28,6	25,9	28,1	27,2
	W bardzo dużym stopniu	17,0	16,2	16,3	16,4
Wysłuchiwanie w sprawach ważnych	W ogóle	21,6	20,4	21,5	20,9
	W bardzo małym stopniu	10,4	15,9	13,6	14,0
	Trochę	22,0	23,1	25,1	23,4
	W dużym stopniu	29,0	23,1	23,0	24,3
	W bardzo dużym stopniu	17,0	17,7	16,9	17,3
Dodawanie uczniom pewności siebie	W ogóle	29,5	26,3	28,4	27,6
	W bardzo małym stopniu	13,7	17,1	14,2	15,5
	Trochę	22,8	23,2	25,7	23,9
	W dużym stopniu	21,2	18,2	19,0	19,1
	W bardzo dużym stopniu	12,9	15,1	12,7	13,9

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

Ogólne odczucia uczniów związane ze szkołą i obowiązkami szkolnymi są przedstawione w tabeli 12. Większość uczniów raczej lubi lub w pełni lubi swoją klasę i szkołę, a także nauczycieli. Uczniowie, którzy doświadczyli zachorowania na COVID-19 lub zachorował ktoś z ich rodziny, darzą jednak swoich nauczycieli istotnie mniejszą sympatią, niż uczniowie, którzy nie przeszli infekcji.

Tabela 12. Postawa wobec szkoły i obowiązków szkolnych

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Lubię moją klasę	zupelnie nie	4,1	5,6	6,6	5,6
	raczej nie	9,1	7,0	8,8	8,0
	trochę tak, trochę nie	29,0	26,7	26,9	27,2
	raczej tak	34,0	41,1	36,9	38,3
	w pełni tak	23,7	19,6	20,8	20,9
Lubię moich nauczycieli**	zupelnie nie	10,4	6,3	8,2	7,7
	raczej nie	10,8	19,6	16,3	16,8
	trochę tak, trochę nie	39,8	29,4	37,8	34,1
	raczej tak	24,9	31,2	29,3	29,3
	w pełni tak	14,1	13,5	8,5	12,2
Lubię moją szkołę	zupelnie nie	9,1	9,7	10,6	9,8
	raczej nie	10,4	15,3	14,2	13,9
	trochę tak, trochę nie	34,0	26,8	28,1	28,7
	raczej tak	29,5	34,2	32,6	32,7
	w pełni tak	17,0	13,9	14,5	14,7
Obowiązki szkolne są dla mnie bardzo ważne	zupelnie nie	9,1	7,9	6,6	7,8
	raczej nie	14,9	14,2	14,2	14,4
	trochę tak, trochę nie	35,7	33,7	39,3	35,8
	raczej tak	28,2	33,0	32,0	31,7
	w pełni tak	12,0	11,2	7,9	10,4
Nauka w szkole jest mi potrzebna, żeby lepiej zrozumieć świat	zupelnie nie	11,2	12,8	14,2	12,9
	raczej nie	17,8	19,1	22,4	19,8
	trochę tak, trochę nie	35,7	29,2	32,6	31,6
	raczej tak	24,1	26,7	20,2	24,2
	w pełni tak	11,2	12,3	10,6	11,5
Nauka w szkole pomoże mi osiągnąć moje cele życiowe	zupelnie nie	10,0	9,2	10,0	9,6
	raczej nie	14,5	15,9	13,0	14,7
	trochę tak, trochę nie	28,6	28,8	30,8	29,4
	raczej tak	29,5	27,7	29,9	28,7
	w pełni tak	17,4	18,4	16,3	17,6
Jeśli chcę osiągnąć sukces zawodowy to muszę się dobrze uczyć	zupelnie nie	9,5	9,5	10,9	9,9
	raczej nie	13,7	13,9	13,9	13,8
	trochę tak, trochę nie	26,6	27,4	24,8	26,4
	raczej tak	28,6	28,1	29,6	28,7
	w pełni tak	21,6	21,1	20,8	21,1

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Ustosunkowanie uczniów do swoich klas nie zmieniło się na przestrzeni trzech lat dzielących badania. Pogorszyły się jednak istotnie w porównaniu z rokiem 2019 ogólne odczucia uczniów dotyczące szkoły i nauczycieli. Postawa wobec wszystkich wymiarów nauki szkolnej, związanych z nią obowiązków, jak i potencjalnych korzyści zawodowych stała się istotnie mniej pozytywna.

Poczucie zadowolenia

Tabela 13 przedstawia uśrednioną charakterystykę poziomu zadowolenia z funkcjonowania w płaszczyźnie fizycznej, psychicznej, społecznej i materialnej u uczniów objętych badaniem.

Tabela 13. Poczucie zadowolenia*

	Kontakt ucznia z COVID-19			
	Brak	Rodzina	Uczeń	Razem**
	Średnia	Średnia	Średnia	Średnia
bezpieczeństwo	3,00	3,01	2,99	3,00
stan materialny	3,12	3,13	3,07	3,11
pozycja w grupie	2,91	2,89	2,76	2,86
relacje ze znajomymi	3,15	3,12	3,00	3,09
relacje z rodziną	3,16	3,10	3,09	3,11
kontakty z nauczycielami	2,59	2,57	2,44	2,53
uzdolnienia	2,81	2,75	2,82	2,78
wygląd	2,49	2,43	2,44	2,45
charakter	2,92	2,72	2,75	2,77
spędzanie wolnego czasu	2,93	2,90	2,80	2,87
możliwości decydowania	3,06	2,97	3,03	3,01
możliwości rozwoju	3,10	3,02	3,10	3,06
wyobrażenia o przyszłości	2,86	2,79	2,88	2,83
zdrowie	2,94	2,84	2,79	2,85
Ogólne poczucie zadowolenia	2,93	2,87	2,85	2,88

* Wynik średni z przedziału 0 - 4 pkt. (niezadowolony - zadowolony).

** Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

Poczucie zadowolenia w grupach osób o różnej ekspozycji na COVID-19 jest zbliżone. Między pomiarami w roku 2019 i 2022 nastąpiło jednak istotne pogorszenie ogólnego poziomu i wszystkich wymiarów składowych poczucia zadowolenia. Najbardziej zmniejszyło się zadowolenie z bezpieczeństwa i kontaktów z nauczycielami. Poczucie zadowolenia młodzieży, pomimo negatywnego kierunku zmian, nadal jednak przekracza poziom przeciętny.

Czynniki ryzyka

Ogólne czynniki związane z ryzykiem powstawania zachowań dysfunkcyjnych objęte analizą w badaniu, to:

- jakość funkcjonowania zadaniowego w roli ucznia,
- wsparcie edukacyjne uzyskiwane w formie korepetycji.

Specyficzne czynniki ryzyka, wiążące się z ekspozycją na rówieśnicze i rodzicielskie wzorce dysfunkcji są omówione w dalszych częściach opracowania, w ramach charakterystyki poszczególnych zachowań ryzykownych młodzieży.

Sytuacja szkolna

Sytuacja szkolna badanej młodzieży jest przedstawiona w tabeli 14. Uczniowie doświadczający różnej ekspozycji na COVID-19 mają zbliżone oceny przedmiotowe i oceny z zachowania. Intensywność osobistego doświadczenia epidemii nie zróżnicowała rezultatów edukacyjnych i konstruktywności zachowań szkolnych. Porównanie badań między rokiem 2019 i 2022 wskazuje jednak na istotne pogorszenie ocen przedmiotowych i ocen ze sprawowania.

Tabela 14. Sytuacja szkolna

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Średnia ocen szkolnych z ostatniego półrocza	5 - 6	7,9	10,3	12,4	10,4
	4 - 5	29,5	28,3	33,2	30,0
	3 - 4	36,1	40,7	35,6	38,2
	2 - 3	22,8	18,6	16,9	19,0
	1 - 2	3,7	2,2	1,8	2,4
	wzorowe	29,5	33,0	27,8	30,7

Ocena z zachowania z ostatniego półrocza	bardzo dobre	30,7	32,6	37,8	33,7
	dobre	23,2	20,2	21,1	21,1
	poprawne	10,4	11,0	10,9	10,8
	nieodpowiednie	3,7	1,8	1,8	2,2
Wagary z całą klasą - cały dzień**	nigdy	67,2	66,5	66,8	66,7
	raz lub kilka razy w życiu	18,7	27,2	25,4	24,8
	kilka razy w tym roku szkolnym	10,8	4,5	7,3	6,7
	kilka razy w ostatnim miesiącu	3,3	1,8	0,6	1,8
Wagary z całą klasą - pojedyncze lekcje	nigdy	70,1	68,8	67,7	68,8
	raz lub kilka razy w życiu	17,0	21,3	22,1	20,6
	kilka razy w tym roku szkolnym	9,1	7,4	9,4	8,3
	kilka razy w ostatnim miesiącu	3,7	2,5	0,9	2,3
Wagary z kilkoma osobami - cały dzień	nigdy	61,4	58,4	55,0	58,0
	raz lub kilka razy w życiu	17,0	19,5	22,7	19,9
	kilka razy w tym roku szkolnym	15,4	17,5	17,5	17,0
	kilka razy w ostatnim miesiącu	6,2	4,7	4,8	5,1
Wagary z kilkoma osobami - pojedyncze lekcje**	nigdy	48,1	42,2	39,3	42,6
	raz lub kilka razy w życiu	16,2	25,0	21,8	22,2
	kilka razy w tym roku szkolnym	21,6	23,4	25,7	23,7
	kilka razy w ostatnim miesiącu	14,1	9,4	13,3	11,5
Wagary samemu - cały dzień	nigdy	52,3	48,6	44,4	48,2
	raz lub kilka razy w życiu	12,9	18,6	17,8	17,1
	kilka razy w tym roku szkolnym	18,3	21,1	23,9	21,3
	kilka razy w ostatnim miesiącu	16,6	11,7	13,9	13,4
Wagary samemu - pojedyncze lekcje**	nigdy	47,3	43,2	39,3	42,9
	raz lub kilka razy w życiu	13,7	19,5	19,9	18,4
	kilka razy w tym roku szkolnym	17,0	22,0	20,8	20,6
	kilka razy w ostatnim miesiącu	22,0	15,3	19,9	18,1

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Doświadczenie epidemii wiąże się też z częstością podejmowania wagarów. Uczniowie, którzy doświadczyli w większym stopniu obciążenia ryzykiem COVID-19, opuszczają szkołę wspólnie z całą klasą rzadziej niż ich rówieśnicy, którzy nie doświadczyli choroby bezpośrednio lub w rodzinie. Ucieczki klasowe są realizowane rzadko i mają zwykle charakter okolicznościowy. Z kolei, ucieczki z pojedynczych godzin lekcyjnych w grupie i w pojedynkę występują częściej u uczniów, którzy doświadczyli intensywniejszego obciążenia COVID-19. Taki profil ucieczek może wiązać się zarówno z pewną alienacją z grupy rówieśniczej, jak i z intensywniejszymi trudnościami w radzeniu sobie z zadaniami szkolnymi. Należy podkreślić, że wagarowanie jest jednocześnie przejawem dysfunkcji, jak i czynnikiem zwiększającym ryzyko występowania pozostałych zachowań ryzykownych podejmowanych w trakcie przebywania uczniów poza szkołą w czasie godzin lekcyjnych. Prawdopodobieństwo podejmowania zachowań ryzykownych wzrasta najwyraźniej w czasie ucieczek w małych grupach.

Korzystanie z korepetycji jest opisane w tabeli 15. Uczniowie, którzy doświadczyli bezpośrednio lub pośrednio COVID-29 korzystają z korepetycji istotnie częściej niż rówieśnicy, którzy nie byli wyeksponowani na chorobę. Istotne różnice dotyczą przede wszystkim matematyki, języków obcych i chemii, czyli przedmiotów, z których uczniowie najczęściej pobierają dodatkowe lekcje.

Tabela 15. Korepetycje*

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Ogółem**
		%	%	%	%
Korepetycje***	bez korepetycji	65,1	57,9	52,0	57,7
	j. polski	3,7	3,1	2,7	3,1
	j. obcy	14,1	20,0	23,1	19,7

historia	0,0	0,5	0,6	0,4
WOS	0,0	0,0	0,3	0,1
matematyka	24,5	28,7	35,9	29,9
informatyka	0,0	0,2	0,3	0,2
geografia	0,0	0,2	0,3	0,2
biologia	0,4	0,5	0,6	0,5
chemia	4,1	5,2	6,1	5,2
fizyka	1,7	2,3	5,2	3,0
przedmiot zawodowy	0,4	0,2	0,0	0,2
inne	1,2	0,4	0,6	0,6

* Wyniki nie sumują się do 100% ze względu na możliwość uczestniczenia w zajęciach z kilku przedmiotów.

** Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

*** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Między pomiarami z roku 2019 i 2022 wzrosła istotnie częstość korzystania z korepetycji z niemal wszystkich przedmiotów, w tym z tych objętych największym zapotrzebowaniem. Korepetycje są ważnym czynnikiem wsparcia, jednak potrzeba dodatkowej edukacji pozaszkolnej może też sygnalizować obniżenie efektywności nauczania szkolnego, przeciążenia zadaniami szkolnymi, a pośrednio doświadczanie przez uczniów stresu.

Zaabsorbowanie Internetem

Tabela 16 przedstawia częstość różnych form korzystania przez uczniów z Internetu.

Tabela 16. Aktywność internetowa

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Przeglądanie Internetu z rodzicami	nigdy	20,7	9,7	7,3	11,4
	raz, kilka razy w życiu	11,6	14,2	12,7	13,2
	kilka razy w roku	16,6	21,4	22,4	20,7
	kilka razy w miesiącu	30,7	29,2	34,7	31,1
	kilka razy w tygodniu	17,0	20,9	17,8	19,2
	codziennie	3,3	4,5	5,1	4,4
Poszukiwanie w Internecie informacji do szkoły	nigdy	8,7	2,5	2,4	3,8
	raz, kilka razy w życiu	5,0	3,4	0,9	3,0
	kilka razy w roku	7,5	11,4	6,6	9,1
	kilka razy w miesiącu	18,3	20,2	26,3	21,6
	kilka razy w tygodniu	36,9	36,6	39,3	37,4
	codziennie	23,7	25,9	24,5	25,0
Szukanie w Internecie gotowych prac domowych	nigdy	11,2	6,5	4,5	6,9
	raz, kilka razy w życiu	6,6	7,2	4,5	6,3
	kilka razy w roku	10,8	11,9	9,1	10,8
	kilka razy w miesiącu	20,3	26,3	30,8	26,4
	kilka razy w tygodniu	28,2	27,7	29,9	28,5
	codziennie	22,8	20,4	21,1	21,1
Zbyt długie przebywanie w sieci	nigdy	12,0	11,5	6,6	10,2
	raz, kilka razy w życiu	5,4	4,1	3,0	4,1
	kilka razy w roku	5,8	5,2	5,1	5,3
	kilka razy w miesiącu	14,5	16,0	17,2	16,1
	kilka razy w tygodniu	23,2	26,5	27,8	26,2
	codziennie	39,0	36,6	40,2	38,2
Zaniedbywanie szkoły z powodu Internetu	nigdy	34,0	24,9	16,3	24,3
	raz, kilka razy w życiu	12,9	11,7	12,4	12,2
	kilka razy w roku	12,0	16,4	17,5	15,8
	kilka razy w miesiącu	12,9	17,8	24,2	18,6
	kilka razy w tygodniu	12,0	16,9	15,1	15,4
	codziennie	16,2	12,3	14,5	13,8
Zaniedbywanie snu z powodu Internetu	nigdy	42,7	34,2	29,3	34,6
	raz, kilka razy w życiu	10,4	13,2	11,5	12,1
	kilka razy w roku	10,8	12,4	16,9	13,4
	kilka razy w miesiącu	13,3	18,6	17,2	17,0

	kilka razy w tygodniu	9,1	11,7	12,1	11,3
	codziennie	13,7	9,9	13,0	11,6
Kłopoty z powodu zajmowania się Internetem	nigdy	61,4	49,2	43,8	50,2
	raz, kilka razy w życiu	10,8	17,5	16,0	15,6
	kilka razy w roku	9,1	11,5	17,5	12,8
	kilka razy w miesiącu	8,3	11,0	10,3	10,2
	kilka razy w tygodniu	3,3	5,6	7,3	5,6
	codziennie	7,1	5,2	5,1	5,6
Ujawnianie osobistych danych w Internecie	nigdy	77,6	70,6	67,4	71,2
	raz, kilka razy w życiu	12,0	15,9	18,1	15,7
	kilka razy w roku	4,1	5,9	6,9	5,9
	kilka razy w miesiącu	1,7	5,6	5,1	4,6
	kilka razy w tygodniu	0,4	0,9	0,9	0,8
	codziennie	4,1	1,1	1,5	1,9
Przedstawianie w sieci fałszywej tożsamości	nigdy	59,8	54,6	45,6	53,1
	raz, kilka razy w życiu	20,3	22,2	29,0	23,8
	kilka razy w roku	5,8	9,5	10,6	9,1
	kilka razy w miesiącu	5,8	5,6	8,8	6,6
	kilka razy w tygodniu	2,9	3,2	2,1	2,8
	codziennie	5,4	4,9	3,9	4,7

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Uczniowie, którzy zachorowali na COVID-19 lub doświadczyli choroby osób w rodzinie używają medium internetowego istotnie częściej od rówieśników, którzy nie chorowali. Istotnie częstsze korzystanie z medium internetowego obejmuje wprawdzie konstruktywne aktywności, jak przeglądanie sieci z rodzicami i poszukiwanie informacji przydatnych edukacyjnie, ale dotyczy też zbyt długiego przebywania w sieci, zaniedbywania snu i nauki, czy też ściągania z Internetu gotowych prac domowych.

Między badaniami z roku 2019 i 2022 nastąpił istotny wzrost częstości używania Internetu w niemal wszystkich formach objętych pomiarem, zarówno konstruktywnych, jak i niekonstruktywnych. Zwraca uwagę, że wzrost korzystania z Internetu nie obejmuje częstości przeszukiwania zasobów internetowych w celu zdobycia informacji potrzebnych do szkoły. Wzrosła natomiast aż dwukrotnie częstość codziennego poszukiwania w Internecie gotowych prac domowych. Codzienne działanie w taki sposób zadeklarował już co piąty uczeń, co zaczyna podważać sens zadawania prac domowych dla tej grupy. Wskaźnik codziennego zaniedbywania szkoły z powodu zajmowania się aktywnością w sieci wzrósł niemal trzykrotnie, natomiast codzienne zaniedbywanie snu z powodu zajmowania się aktywnościami w Internecie zgłasza dwukrotnie więcej uczniów, niż przed trzema laty.

Psychologiczne korelaty stresu

Uwzględniając cel i kontekst sytuacyjny badań, oceniono psychologiczne skutki izolacji społecznej w następstwie pandemii COVID-19 i zagrożenia wojną prowadzoną przez Rosję na terenie Ukrainy, w tym symptomy lęku, depresji i przewlekłego stresu pourazowego (PTSD). Objęto też pomiarem czynniki, mogące moderować nasilenie negatywnych następstw stresu. Analizie poddano następujące czynniki:

- a) poczucie zmartwienia (lęk uogólniony dotyczący epidemii, wojny i innych czynników);
- b) depresja (smutek, spadek energii, autodestrukcja);
- c) stres pourazowy (nawracające, negatywne myśli, uczucia i zachowania);
- d) orientacja pozytywna (skłonność do koncentracji na dobrych stronach sytuacji);
- e) wrażliwość sensoryczna (intensywność reagowania na bodźce);
- f) uważność (świadoma regulacja uwagi).

Nasilenie badanych wymiarów przedstawia tabela 17. Uczniowie o wyższym poziomie ekspozycji na stres związany z COVID-19 przejawiają większe nasilenie lęku związanego z wydarzeniami dotyczącymi epidemii, wojny, a tym samym sumaryczny poziom lęku uogólnionego, wyrażającego się stanem zatroskania. Zmartwienia dotyczące COVID-19 są obecnie zatarte koncentracją na nowych obiektach troski, w tym zwłaszcza na wojnie prowadzonej przez Rosję na Ukrainie.

Tabela 17. Psychologiczne korelaty stresu

	Kontakt ucznia z COVID-19							
	Brak		Rodzina		Uczeń		Ogółem	
	M	m	M	m	M	m	M	m
Martwienie się - lęk uogólniony (śr. od 0 do 4 pkt.)*	1,29	0,95	1,59	0,95	1,59	0,97	1,52	0,96
- COVID-19 (od 0 do 4 pkt.)*	0,73	0,94	0,94	1,04	0,91	1,05	0,88	1,03
- wojna (od 0 do 4 pkt.)*	1,79	1,41	2,11	1,29	2,09	1,23	2,04	1,31
- inne (od 0 do 4 pkt.)*	1,34	1,38	1,71	1,42	1,77	1,46	1,65	1,43
Depresja (śr. od 1 do 4 pkt.)	1,90	0,83	1,94	0,80	2,04	0,82	1,96	0,81
PTSD (śr. od 0 do 5 pkt.)	1,65	1,61	1,85	1,57	1,79	1,56	1,79	1,58
Pozytywność (śr. od 1 do 5 pkt.)	3,07	1,08	3,06	1,05	3,14	0,93	3,09	1,03
Uważność (śr. od 0 do 6 pkt.)	1,81	1,36	1,92	1,25	2,06	1,26	1,94	1,28

* Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Nasilenie lęku uogólnionego jest poniżej przeciętnej dla skali pomiarowej, ale w przypadku zaniepokojenia wojną, przekracza poziom przeciętny, zwłaszcza w grupie uczniów doświadczających wcześniej stresu związanego z COVID-19 u osób bliskich, w rodzinie. Taki wynik wskazuje na możliwość wtórnej traumatyzacji, wynikającej z następujących po sobie doświadczeń stresujących o zbliżonym zakresie, dotyczących zagrożenia życia i zdrowia oraz utraty osób bliskich. Pozostałe problemy, którymi martwią się uczniowie, to często sprawy szkolne i osobiste, a także sytuacja ekonomiczna.

Poziom depresji i stresu pourazowego w porównywanych grupach nie różni się istotnie. Należy jednak podkreślić, że w przypadku stresu pourazowego aż 42,5% uczniów uzyskało wyniki przekraczające poziom progowy, sygnalizujący potrzebę kontaktu z psychologiem i dokładniejszej diagnozy. Czynniki potencjalnie moderujące radzenie sobie ze stresem związanym z epidemiczną izolacją społeczną pozostają w porównywanych grupach na statystycznie zbliżonym poziomie.

Zachowania ryzykowne

Relacja między ekspozycją na COVID-19 a częstością podejmowania zachowań ryzykownych dotyczyła następujących zachowań objętych analizą:

- a) palenie tytoniu;
- b) picie alkoholu;
- c) zażywanie narkotyków;
- d) doświadczanie oraz stosowanie przemocy i cyberprzemocy.

Poddane ocenie wymiary pozwalają określić rodzaj i intensywność dysfunkcji powstających w związku z opisanymi wcześniej zmiennymi wyjściowymi.

Tytoń i alkohol

Opis częstości palenia tytoniu i pici alkoholu znajduje się w tabeli 18. Uczniowie doświadczający COVID-19 z różną intensywnością palą tytoń i piją alkohol ze zbliżoną częstością. Od roku 2019 zmieniła się jednak istotnie częstość palenia tytoniu i picia alkoholu i upijania się.

Tabela 18. Palenie tytoniu i picie alkoholu

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Częstość palenia tytoniu	nigdy	47,7	48,3	44,1	46,9
	raz w życiu	9,1	7,2	9,7	8,3
	kilka razy w życiu	7,5	11,5	12,7	11,0
	kilka razy w roku	6,2	5,2	6,6	5,9
	kilka razy w miesiącu	4,1	7,0	7,3	6,5
	kilka razy w tygodniu	6,6	5,8	4,5	5,6
	codziennie	18,7	15,0	15,1	15,8
Częstość picia alkoholu	nigdy	39,4	34,8	29,3	34,2
	raz w życiu	7,9	8,6	7,9	8,3
	kilka razy w życiu	14,1	15,7	18,4	16,1
	kilka razy w roku	12,0	13,9	13,9	13,5
	kilka razy w miesiącu	17,4	17,3	19,0	17,8
	kilka razy w tygodniu	7,1	8,1	10,9	8,7
	codziennie	2,1	1,6	0,6	1,4
Częstość upijania się	nigdy	67,2	67,6	59,5	65,1
	raz w życiu	8,3	6,7	8,8	7,6
	kilka razy w życiu	5,0	7,6	11,5	8,2
	kilka razy w roku	9,5	8,6	8,5	8,8
	kilka razy w miesiącu	8,7	7,9	10,0	8,7
	kilka razy w tygodniu	1,2	1,6	1,8	1,6

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

W roku 2022 uczniowie istotnie częściej zgłaszają palenie tytoniu, ale rzadziej deklarują picie alkoholu i upijanie się. Zmiany między badaniami z 2019 i 2022 roku, choć istotne statystycznie, nie mają wielkiej skali. Odsetek osób palących tytoń codziennie wzrósł o ok. 3,5 p.p., podobnie spadła liczba uczniów deklarujących abstynencję tytoniową. Zmiana częstości picia alkoholu i upijania się ma podobne nasilenie. Mimo ograniczonej skali, można prawdopodobnie dostrzec w odnotowanych zmianach dotyczących alkoholu pozytywne rezultaty izolacji epidemicznej. Przebywanie uczniów w domu opóźniło inicjację alkoholową i wzmogło naturalną kontrolę rodzicielską nad zachowaniami ryzykownymi, zmniejszając liczbę okazji sprzyjających paleniu tytoniu i piciu alkoholu przez młodzież. Z kolei wzrost częstości palenia tytoniu można przypuszczalnie przypisać szeroko postępującej zmianie form palenia. Młodzi ludzie coraz częściej zastępują tradycyjny tytoń e-papierosami, których stosowanie jest trudniejsze do rozpoznania, zarówno dla rodziców, jak i nauczycieli. Jest to zarazem tańsza, jak i potencjalnie bardziej ryzykowna forma palenia. Należy też zwrócić uwagę, że w elektronicznych waporyzatorach można stosować różne substancje czynne, w tym powszechnie reklamowane i dostępne bez najmniejszego problemu olejki CBD, wymieniane w przekazach promocyjnych zwykle w jednym zdaniu z nielegalnym THC.

Narkotyki

Częstość zażywania legalnie dostępnych środków psychoaktywnych, w tym „dopalaczy” nie różniła się między grupami i badaniami, stąd pominięto prezentację w raporcie szczegółowych wyników z tego zakresu. Dostępność i częstość zażywania substancji nielegalnych przedstawia tabela 19.

Tabela 19. Częstość zażywania nielegalnych środków psychoaktywnych

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Częstość okazji zażycia marihuany	nigdy	80,9	77,7	74,3	77,4
	raz w życiu	4,1	5,0	6,6	5,3
	kilka razy w życiu	5,8	5,4	7,3	6,0
	kilka razy w roku	2,9	4,1	3,9	3,8
	kilka razy w miesiącu	2,1	4,0	2,4	3,1
	kilka razy w tygodniu	2,5	2,2	2,4	2,3
	codziennie	1,7	1,6	3,0	2,0
Częstość zażywania marihuany	nigdy	85,5	84,9	81,0	83,9
	raz w życiu	3,7	3,6	6,0	4,3
	kilka razy w życiu	4,6	4,5	4,2	4,4
	kilka razy w roku	1,7	4,0	3,3	3,3
	kilka razy w miesiącu	1,7	1,8	2,7	2,0
	kilka razy w tygodniu	1,2	0,9	1,5	1,2
	codziennie	1,7	0,4	1,2	0,9
Częstość okazji zażycia innego narkotyku**	nigdy	90,0	89,4	86,7	88,7
	raz w życiu	2,5	3,4	2,7	3,0
	kilka razy w życiu	2,9	3,2	5,7	3,9
	kilka razy w roku	0,4	1,4	0,3	0,9
	kilka razy w miesiącu	2,5	1,1	0,6	1,2
	kilka razy w tygodniu	-	0,7	1,2	0,7
	codziennie	1,7	0,7	2,7	1,5
Częstość zażywania innych narkotyków	nigdy	96,3	97,5	96,1	96,8
	raz w życiu	0,8	1,1	1,5	1,2
	kilka razy w życiu	0,8	0,4	0,9	0,6
	kilka razy w roku	-	0,2	1,2	0,4
	kilka razy w miesiącu	1,2	0,5	-	0,5
	kilka razy w tygodniu	-	0,4	0,3	0,3
	codziennie	0,8	-	-	0,2

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Uczniowie doświadczający różnego obciążenia stresem związanym z epidemią COVID-19 palą marihuanę z podobną częstością. Uczniowie, którzy chorowali na COVID-19 deklarują jednak częstszy dostęp do innych niż marihuana, nielegalnych substancji psychoaktywnych, choć ich zażywanie jest na podobnym poziomie. Podobnie, jak w przypadku tytoniu i alkoholu, częstość okazji zażycia marihuany i innych narkotyków zmniejszyła się między pomiarem z 2019 roku a obecnym badaniem o ok. 2 p.p. W zbliżonym stopniu wzrosła też liczba uczniów deklarujących brak jakiegokolwiek okazji zażycia marihuany i innych substancji nielegalnych.

Doświadczenie przemocy

Częstość różnych form agresji i przemocy doświadczanej przez uczniów jest opisana w tabeli 20. Uczniowie o różnej ekspozycji na COVID-19 zgłaszają częstsze bycie obiektem złośliwości i ośmieszenia, gróźb i pozbawiania pieniędzy i rzeczy. Zwykle doświadczanie złośliwości i ośmieszania miało miejsce raz lub kilka razy w życiu, ale uczniowie, którzy chorowali na COVID-19 częściej zgłaszają, że takie doświadczenia były ich udziałem kilka razy w czasie ostatniego roku. Podobnie wygląda zwiększona częstość doświadczania gróźb i wymuszeń.

Między pomiarem z roku 2019 a badaniem wykonanym w roku 2022 nastąpił istotny wzrost częstości wszystkich form zachowań agresywnych doświadczanych przez objętych badaniami uczniów. Wzrost częstości doświadczania agresji werbalnej i niewerbalnej wynosi ok 5. p.p. i dotyczy przede wszystkim sytuacji sporadycznych, zdarzających się raz lub kilka razy w życiu.

Tabela 20. Doświadczanie agresji i przemocy

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Częstość doświadczania złościwości**	nigdy	59,8	49,0	40,8	48,9
	raz lub kilka razy w życiu	21,2	31,4	37,5	31,0
	kilka razy w roku	10,4	10,6	12,4	11,1
	kilka razy w miesiącu	4,6	5,2	6,0	5,3
	kilka razy w tygodniu	2,1	1,3	3,3	2,0
	codziennie	2,1	2,5	-	1,7
Częstość doświadczania wymyślania	nigdy	56,8	52,1	44,4	50,8
	raz lub kilka razy w życiu	23,2	26,1	28,4	26,2
	kilka razy w roku	10,0	10,8	14,8	11,8
	kilka razy w miesiącu	4,6	5,6	8,2	6,1
	kilka razy w tygodniu	3,7	2,5	3,0	2,9
	codziennie	1,7	2,9	1,2	2,1
Częstość doświadczania gróźb**	nigdy	83,4	80,0	72,2	78,4
	raz lub kilka razy w życiu	10,4	14,6	21,5	15,7
	kilka razy w roku	2,9	3,2	3,3	3,2
	kilka razy w miesiącu	1,2	1,6	0,9	1,3
	kilka razy w tygodniu	1,7	0,2	1,2	0,8
	codziennie	0,4	0,4	0,9	0,5
Częstość doświadczania poniżania	nigdy	83,4	82,7	80,7	82,3
	raz lub kilka razy w życiu	10,4	12,4	16,0	13,0
	kilka razy w roku	2,1	2,3	1,8	2,1
	kilka razy w miesiącu	1,7	1,6	0,6	1,3
	kilka razy w tygodniu	2,1	0,5	0,6	0,9
	codziennie	0,4	0,4	0,3	0,4
Częstość doświadczania dotykania intymnych części ciała	nigdy	85,9	85,0	84,0	84,9
	raz lub kilka razy w życiu	8,7	10,5	10,3	10,0
	kilka razy w roku	1,2	1,8	2,4	1,9
	kilka razy w miesiącu	1,2	0,9	1,2	1,1
	kilka razy w tygodniu	1,2	0,4	0,3	0,5
	codziennie	1,7	1,4	1,8	1,6
Częstość doświadczania zabierania pieniędzy, rzeczy**	nigdy	91,7	89,5	85,8	88,9
	raz lub kilka razy w życiu	5,8	8,1	12,4	8,9
	kilka razy w roku	-	1,1	1,8	1,1
	kilka razy w miesiącu	0,8	0,5	-	0,4
	kilka razy w tygodniu	0,4	0,2	-	0,2
	codziennie	1,2	0,5	-	0,5
Częstość doświadczania uderzania lub szarpania	nigdy	85,5	80,2	78,5	80,8
	raz lub kilka razy w życiu	9,5	13,3	15,7	13,2
	kilka razy w roku	1,2	2,9	1,2	2,0
	kilka razy w miesiącu	2,1	1,4	2,1	1,8
	kilka razy w tygodniu	0,4	1,1	1,2	1,0
	codziennie	1,2	1,1	1,2	1,2
Częstość doświadczania bicia	nigdy	85,5	84,0	81,3	83,5
	raz lub kilka razy w życiu	7,1	9,0	12,7	9,7
	kilka razy w roku	2,5	2,7	1,8	2,4
	kilka razy w miesiącu	1,7	1,8	2,1	1,9
	kilka razy w tygodniu	0,8	1,6	0,6	1,2
	codziennie	2,5	0,9	1,5	1,4

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Agresja i przemoc w Internecie i telefonach

Częstość zachowań agresywnych i przemocy z wykorzystaniem medium Internetowego i smartfonów przedstawia tabela 21. Grupy uczniów o różnej ekspozycji na COVID-19 doświadczają agresji i przemocy w mediach zdalnych z podobną częstością. Wzrosła jednak między badaniami częstość występowania większości form agresji internetowej. Młodzież bywa częściej obiektem ośmieszania i obmowy w sieci. Częściej pojawia się bezpośredni atak w formie dokuczliwych, przykrych SMS-ów, jak i agresywny, wulgarny atak w sieci. Uczniowie nie zgłaszali większej częstości przesyłania ośmieszających ich zdjęć i filmów ani obraźliwych wiadomości przesyłanych przez komunikator, ale istotnie wzrosła częstość celowego wykluczania z grona „znajomych”. Doświadczenie takich zachowań rówieśników co najmniej raz w życiu zgłosiło już 18,5% uczniów.

Tabela 21. Doświadczanie agresji i przemocy z użyciem Internetu i telefonów

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak %	Rodzina %	Uczeń %	Razem* %
Ośmieszające komentarze na forum internetowym	ani razu w tym roku	83,4	78,0	75,2	78,3
	raz lub kilka razy w tym roku	10,8	16,4	18,4	15,8
	raz lub kilka razy w tym miesiącu	3,7	2,5	3,0	2,9
	raz lub kilka razy w tym tygodniu	1,7	2,0	2,1	2,0
	raz lub kilka razy dziennie	0,4	1,1	1,2	1,0
Dokuczliwe, przykre SMS-y	ani razu w tym roku	90,9	83,8	84,3	85,4
	raz lub kilka razy w tym roku	5,4	9,5	11,8	9,3
	raz lub kilka razy w tym miesiącu	2,5	4,3	1,8	3,2
	raz lub kilka razy w tym tygodniu	0,8	1,6	0,9	1,2
	raz lub kilka razy dziennie	0,4	0,7	1,2	0,8
Wyzwiska na czacie/ w portalu	ani razu w tym roku	77,6	73,3	68,0	72,7
	raz lub kilka razy w tym roku	14,5	16,9	20,5	17,5
	raz lub kilka razy w tym miesiącu	2,5	5,2	5,4	4,7
	raz lub kilka razy w tym tygodniu	2,5	2,0	4,5	2,8
	raz lub kilka razy dziennie	2,9	2,5	1,5	2,3
Ośmieszające zdjęcia, filmy	ani razu w tym roku	86,7	82,2	81,0	82,8
	raz lub kilka razy w tym roku	7,9	13,0	14,2	12,2
	raz lub kilka razy w tym miesiącu	2,9	2,5	2,7	2,7
	raz lub kilka razy w tym tygodniu	1,7	1,4	1,2	1,4
	raz lub kilka razy dziennie	0,8	0,9	0,9	0,9
Obraźliwe wiadomości przez komunikator	ani razu w tym roku	86,7	80,5	80,4	81,8
	raz lub kilka razy w tym roku	6,6	12,4	14,5	11,8
	raz lub kilka razy w tym miesiącu	3,3	3,6	2,4	3,2
	raz lub kilka razy w tym tygodniu	1,7	1,8	2,1	1,9
	raz lub kilka razy dziennie	1,7	1,6	0,6	1,3
Celowe wykluczenie lub nie dopuszczenie do grona znajomych w Internecie	ani razu w tym roku	86,3	80,5	79,5	81,5
	raz lub kilka razy w tym roku	9,1	14,1	13,9	13,0
	raz lub kilka razy w tym miesiącu	2,1	2,0	3,6	2,5
	raz lub kilka razy w tym tygodniu	0,8	1,3	1,2	1,2
	raz lub kilka razy dziennie	1,7	2,2	1,8	2,0

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

Dręczenie

Częstość doświadczania dręczenia, rozumianego jako systematyczne przejawianie agresji w różnych formach, obejmujących też wykluczenie, skierowane przez dłuższy czas przeciwko jednemu lub kilku uczniom przez kilka osób lub całą klasę (Porzak, 2011; Tłuściak-Deliowska, 2016), przedstawia tabela 22.

Tabela 22. Dręczenie i doświadczanie dręczenia

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Doświadczanie dręczenia	ani razu w tym roku	61,0	53,3	51,4	54,4
	1 raz	18,7	21,3	24,8	21,7
	2 razy	7,1	8,8	8,2	8,3
	3 razy i więcej	13,3	16,6	15,7	15,6
Dręczenie innych	ani razu w tym roku	74,3	72,3	68,9	71,7
	1 raz	11,6	15,1	18,1	15,3
	2 razy	4,6	5,9	4,2	5,1
	3 razy i więcej	9,5	6,7	8,8	7,9

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

Nie ma różnic między grupami uczniów, ale częstość doświadczania dręczenia, jak i dręczenia innych uczniów jest istotnie wyższa niż w roku 2019. Zwraca uwagę, że w przypadku doświadczania dręczenia wzrost dotyczy zwłaszcza powtarzalnych, zdarzających się kilkakrotnie w trakcie roku zachowań rówieśników. Doświadczenie dręczenia ze strony rówieśników zgłosiło w roku 2022 45,6% uczniów, w porównaniu do 32,6% w roku 2019. Deklaracje stosowania dręczenia innych także są częstsze, ale przyrost nie jest tak wyraźny.

Sprawcy agresji i przemocy

Osoby wskazywane przez uczniów jako sprawcy zachowań agresywnych są wymienione w tabeli 23. Częstość wskazywania wszystkich sprawców wzrosła istotnie między badaniami. Grupa uczniów, którzy doświadczyli osobiście zachorowania na COVID-19 zgłasza istotnie częściej agresję ze strony rówieśników, starszych uczniów i rodziców, a także obcych dorosłych i innych osób. Największy wzrost zgłoszeń dotyczy rówieśników. Wskazywanie rówieśników jako sprawców agresji ma miejsce o 21,7 p.p. częściej niż w roku 2019.

Tabela 23. Sprawcy agresji i przemocy

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem*
		%	%	%	%
Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony młodszych uczniów	nigdy	89,2	87,6	83,7	86,8
	raz lub kilka razy w życiu	6,2	9,0	13,3	9,7
	kilka razy w roku	1,2	1,8	1,5	1,6
	kilka razy w miesiącu	1,2	0,7	0,9	0,9
	kilka razy w tygodniu	0,8	0,9	0,3	0,7
	codziennie	1,2	-	0,3	0,4
Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony rówieśników**	nigdy	69,7	59,8	48,0	58,5
	raz lub kilka razy w życiu	19,5	25,8	35,0	27,2
	kilka razy w roku	4,1	7,4	7,9	6,8
	kilka razy w miesiącu	2,5	3,6	4,5	3,6
	kilka razy w tygodniu	2,9	2,2	2,7	2,5
	codziennie	1,2	1,3	1,8	1,4
Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony starszych uczniów**	nigdy	83,4	75,3	70,4	75,6
	raz lub kilka razy w życiu	10,8	18,2	19,9	17,1
	kilka razy w roku	2,5	3,8	6,9	4,4
	kilka razy w miesiącu	1,7	2,2	1,5	1,9
	kilka razy w tygodniu	0,4	0,4	1,2	0,6
	codziennie	1,2	0,2	-	0,4
Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony rodziców**	nigdy	80,5	78,0	74,9	77,6
	raz lub kilka razy w życiu	9,1	14,4	15,4	13,6
	kilka razy w roku	3,3	4,5	4,5	4,3
	kilka razy w miesiącu	2,1	2,3	3,3	2,6
	kilka razy w tygodniu	2,9	0,4	1,2	1,2
	codziennie	2,1	0,4	0,6	0,8
	nigdy	85,5	85,8	82,2	84,6

Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony nauczycieli	raz lub kilka razy w życiu	7,1	8,1	11,5	8,9
	kilka razy w roku	2,1	2,3	2,4	2,3
	kilka razy w miesiącu	1,7	1,8	1,8	1,8
	kilka razy w tygodniu	1,7	1,1	0,9	1,2
	codziennie	2,1	0,9	1,2	1,2
Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony obcych dorosłych**	nigdy	88,4	83,6	79,5	83,4
	raz lub kilka razy w życiu	7,9	12,1	15,7	12,2
	kilka razy w roku	1,7	3,1	4,2	3,1
	kilka razy w miesiącu	0,4	0,9	0,6	0,7
	kilka razy w tygodniu	-	0,2	-	0,1
codziennie	1,7	0,2	-	0,4	
Doświadczanie agresji lub przemocy ze strony innych osób**	nigdy	87,1	84,1	80,1	83,6
	raz lub kilka razy w życiu	5,0	10,3	11,8	9,6
	kilka razy w roku	2,1	3,2	5,4	3,6
	kilka razy w miesiącu	2,5	1,3	1,5	1,6
	kilka razy w tygodniu	0,8	0,9	0,6	0,8
codziennie	2,5	0,2	0,6	0,8	

* Pogrubiona czcionka oznacza wzrost w porównaniu do roku 2019. Szare tło oznacza istotne zmniejszenie.

** Pogrubiona czcionka oznacza istotną różnicę między grupami.

Profilaktyka

Działania profilaktyczne

Częstość udziału uczniów w zajęciach profilaktycznych podaną przez szkołę objęta badaniami przedstawia tabela 23. Zajęcia alternatywne są scharakteryzowane w tabeli 25.

Tabela 24. Zgłoszony przez szkołę udział uczniów udział w zajęciach profilaktycznych*

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem
		%	%	%	%
Udział w profilaktyce - dane ze szkoły	godziny wychowawcze o profilaktyce	42,3	42,3	41,1	41,9
	inne zajęcia profilaktyczne	26,3	24,9	28,6	26,3
	Warsztaty Praesterno	16,5	18,0	16,6	17,3
	brak udziału	10,6	10,7	9,7	10,4
	Spójrz inaczej	2,5	2,0	2,1	2,1
	Bieg po zdrowie	0,8	1,2	0,8	1,0
	Alternatywa	0,8	0,9	1,2	1,0

* Wyniki nie sumują się do 100% ze względu na możliwość występowania kilku kategorii.

Tabela 25. Deklarowany przez uczniów udział w zajęciach alternatywnych*

		Kontakt ucznia z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Uczeń	Razem
		%	%	%	%
Udział w zajęciach alternatywnych	brak udziału	16,9	14,2	12,7	14,3
	sportowe	18,8	20,0	18,7	19,4
	turystyczne	7,4	7,2	8,6	7,7
	artystyczne	7,4	9,5	9,0	8,9
	językowe	12,3	12,7	12,4	12,5
	informatyczne	6,1	4,5	5,8	5,2
	harcerstwo	5,7	5,6	5,5	5,6
	kościelne	6,1	6,2	5,6	6,0
	wolontariat	10,2	10,6	10,5	10,5
	inne	9,3	9,5	11,1	10,0
Dostępność zajęć alternatywnych	brak wiedzy	1,9	1,3	0,8	1,3
	sportowe	8,2	7,3	7,8	7,6
	turystyczne	10,9	10,7	10,3	10,7
	artystyczne	11,3	10,9	11,1	11,0
	językowe	9,8	10,2	10,1	10,1
	informatyczne	12,2	12,9	12,8	12,7
harcerstwo	12,4	12,5	12,5	12,5	

	kościelne	12,6	13,0	13,2	13,0
	wolontariat	10,3	10,6	10,6	10,5
	inne	10,4	10,6	10,7	10,6
Chęć udziału w zajęciach alternatywnych	brak deklaracji ucznia	30,5	29,5	33,6	30,8
	sportowe	5,2	7,8	6,2	6,8
	turystyczne	9,8	11,3	11,2	10,9
	artystyczne	8,7	8,0	8,2	8,2
	językowe	7,7	6,6	6,9	7,0
	informatyczne	7,3	7,3	6,6	7,1
	harcerstwo	7,3	7,3	8,0	7,5
	kościelne	6,2	5,0	5,3	5,4
	wolontariat	8,3	7,9	7,6	7,9
	inne	9,1	9,2	6,4	8,4

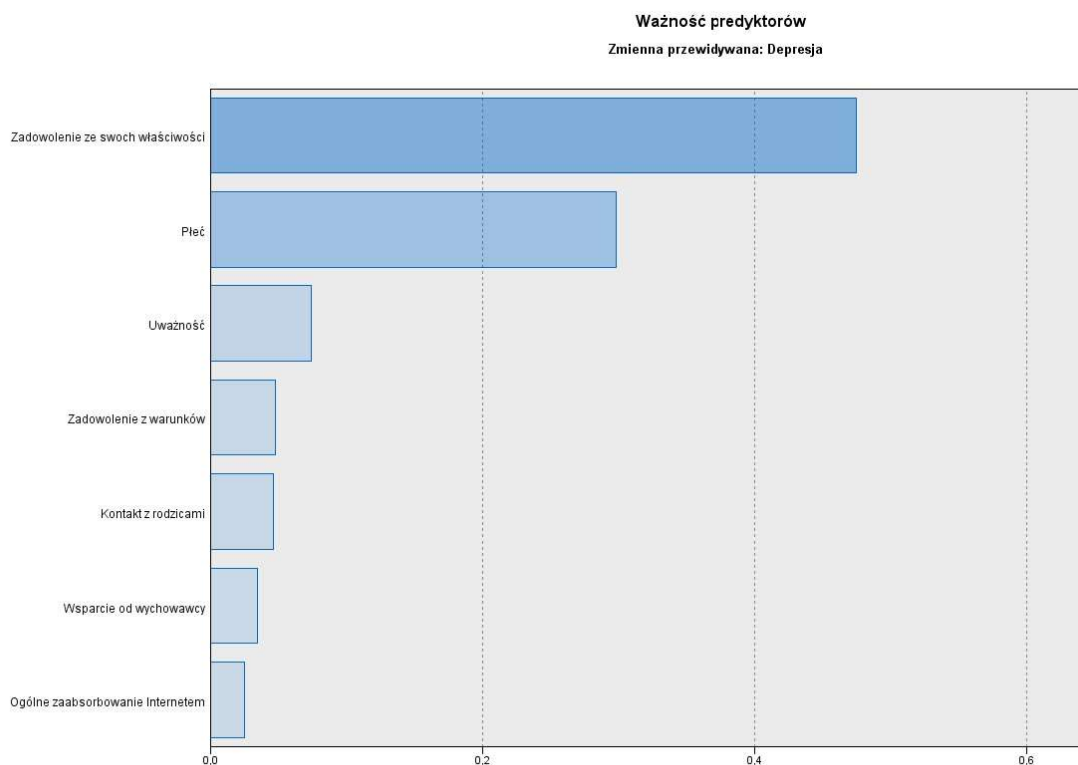
* Wyniki nie sumują się do 100% ze względu na możliwość występowania kilku kategorii.

Według danych szkolnych, niemal 90% uczniów uczestniczyło w jakiejś formie profilaktyki w roku szkolnym 2021/2022. W roku 2019 działaniami profilaktycznymi było objętych ponad 82% uczniów. Spadła jednak częstość realizowania godzin wychowawczych skupionych na profilaktyce, wzrósł natomiast udział innych zajęć profilaktycznych, o niesklasyfikowanej skuteczności. Większość uczniów brała udział w zajęciach dodatkowych, choć odsetek osób nieuczestniczących w żadnych formach działań alternatywnych wzrósł dwukrotnie.

Uwarunkowania działań profilaktycznych

Do istotnych następstw długotrwałego stresu należy depresja. Czynniki psychospołeczne, które są powiązane z nasileniem depresji u uczniów zobrazowano na rysunku 2. Do najistotniejszych czynników należy zadowolenie ze swoich właściwości osobistych, np. wyglądu czy uzdolnień. Czynnikiem wyodrębnionym w analizie jest też płeć - dziewczęta przejawiają silniejsze tendencje do rozwinięcia depresji.

Rysunek 2. Czynniki warunkujące skuteczność profilaktyki depresji

Do czynników mniej istotnych, ale użytecznych w praktycznych działaniach profilaktycznych należy umiejętność świadomego kierowania uwagi na pozytywne aspekty doświadczanej sytuacji. Dobre warunki socjoekonomiczne i kontakt z rodzicami także zmniejszają ryzyko depresji, natomiast ogólne zaabsorbowanie Internetem towarzyszy podwyższonej depresji.

WYNIKI BADAŃ - RODZICE

Emocjonalne następstwa COVID-19

Analiza odpowiedzi rodziców wykazała, że nie występują istotne różnice między grupami osób, które doświadczyły COVID-19 z różną intensywnością. Poniżej przedstawiono charakterystykę opisową kluczowych wymiarów diagnozy w podziale na etapy edukacyjne. Nasilenie niepokoju, irytacji i lęku przed chorobą odczuwanego przez dzieci przedstawia tabela 26.

Tabela 26. Zauważane przez rodzica zmiany odczuć i zachowań dziecka po pandemii COVID-19

	Rodzice					
	Szkoła podstawowa		Szkoła ponadpodstawowa		Ogółem	
	M	s	M	s	M	s
Niepokój i lęk dziecka przed śmiercią (po pandemii COVID)	0,27	1,04	0,24	1,11	0,26	1,07
Irytacja, złość, agresja dziecka (po pandemii COVID)	0,51	1,00	0,40	1,17	0,46	1,08
Obawa dziecka przed chorobą (po pandemii COVID)	-0,20	1,21	-0,10	1,09	-0,15	1,16

* M - średnia z przedziału od -3 (mniej, rzadziej) do 3 (więcej, częściej);
s - odchylenie standardowe.

Rodzice nie dostrzegają u swoich dzieci obaw przed chorobą. Poziom lęku dziecka rodzice lokują na niskim poziomie. Względnie wyżej rodzice szacują nasilenie agresji, lokując je jednak na poziomie poniżej przeciętnego.

Czynniki chroniące

Do czynników chroniących, wspierających rodzinę w zdrowiu, zaliczono:

- aktywność rodziców;
- intensywność i rodzaju kontaktów rodziców z dziećmi;
- kontrolę zachowań dziecka;
- aspiracje dotyczące osiągnięć edukacyjnych dziecka.

Aktywność rodziców

Formy konstruktywnej aktywności rodziców przedstawia tabela 27.

Tabela 27. Zachowania konstruktywne rodziców

		Rodzice		
		Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
		%	%	%
Dbanie o swoją sprawność fizyczną (sport itp.)	nigdy	5,9	17,1	10,7
	kilka razy w roku	28,8	30,2	29,4
	kilka razy w miesiącu	36,5	32,6	34,8
	kilka razy w tygodniu	28,8	20,2	25,1
Realizacja zainteresowań (artystyczne, turystyczne itp.)	nigdy	10,6	13,2	11,7
	kilka razy w roku	52,9	53,5	53,2
	kilka razy w miesiącu	24,7	24,8	24,7
	kilka razy w tygodniu	11,8	8,5	10,4
Działalność społeczna (stowarzyszenie, związek itp.)	nigdy	46,5	42,6	44,8
	kilka razy w roku	37,6	38,0	37,8
	kilka razy w miesiącu	11,2	17,1	13,7
	kilka razy w tygodniu	4,7	2,3	3,7
Aktywność religijna (udział w nabożeństwie)	nigdy	15,9	13,2	14,7
	kilka razy w roku	39,4	35,7	37,8

	kilka razy w miesiącu	35,9	41,1	38,1
	kilka razy w tygodniu	8,8	10,1	9,4
Wspieranie przedszkola/szkoły/placówki (wycieczki, remonty itp.)	nigdy	33,5	45,7	38,8
	kilka razy w roku	57,6	51,2	54,8
	kilka razy w miesiącu	6,5	2,3	4,7
	kilka razy w tygodniu	2,4	0,8	1,7
Wpływanie na życie placówki (Rada Rodziców, opiniowanie itp.)	nigdy	40,6	58,1	48,2
	kilka razy w roku	52,4	40,3	47,2
	kilka razy w miesiącu	5,3	-	3,0
	kilka razy w tygodniu	1,8	1,6	1,7

Aktywność rodziców jest zwykle ważnym wzorcem dla dzieci, uwewnętrznianym i powielanym przez nie w dorosłym życiu, nawet, jeżeli w okresie dojrzewania intensywnie negują wszelkie wzorce rodzicielskie. Co czwarty rodzic podejmuje aktywność zorientowaną na swoje zdrowie i sprawność kilka razy w tygodniu. Realizacja osobistych zainteresowań i pasji jest prowadzona przez ponad połowę rodziców sporadycznie, kilka razy w roku. Częstość zaangażowania w osobiste zainteresowania i pasje jest zbliżona we wszystkich grupach. Zaangażowanie religijne przejawia ok 85% rodziców, zwykle uczestnicząc w nabożeństwach kilka razy w roku lub kilka razy w miesiącu.

Ponad 40% rodziców nie angażuje się społecznie. Rodzice, którzy podejmują działania na rzecz szerszej społeczności, czynią to zwykle kilka razy w roku. Zaangażowanie decyzyjne wspierające funkcje wychowawcze szkoły podejmuje ok. połowy rodziców, przy czym najczęściej jest to sporadyczna aktywność, kilka razy w trakcie roku.

Kontakty z dziećmi

Charakterystykę częstości i jakości kontaktów z rodzicami młodzieży o różnej ekspozycji na COVID-19 przedstawia tabela 28.

Tabela 28. Wspólne spędzanie czasu przez rodzinę

		Kontakt rodzica z COVID-19			
		Brak	Rodzina	Rodzic	Razem
		%	%	%	%
Spędzanie czasu z dzieckiem	nigdy	4,4	-	-	0,8
	kilka razy w roku	13,3	17,1	14,3	14,9
	kilka razy w miesiącu	44,4	46,1	38,6	41,8
	kilka razy w tygodniu	37,8	36,8	47,1	42,5
Rozmowy z dzieckiem o szkole	nigdy	2,2	-	-	0,4
	kilka razy w roku	-	-	1,4	0,8
	kilka razy w miesiącu	11,1	9,2	7,1	8,4
	kilka razy w tygodniu	86,7	90,8	91,4	90,4
Rozmowy z dzieckiem o innych sprawach	nigdy	2,2	1,3	-	0,8
	kilka razy w roku	2,2	-	0,7	0,8
	kilka razy w miesiącu	8,9	13,2	12,9	12,3
	kilka razy w tygodniu	86,7	85,5	86,4	86,2
Wspólne z dzieckiem uprawianie hobby	nigdy	11,1	10,5	7,9	9,2
	kilka razy w roku	33,3	30,3	30,7	31,0
	kilka razy w miesiącu	44,4	40,8	42,1	42,1
	kilka razy w tygodniu	11,1	18,4	19,3	17,6
Uczestnictwo dziecka w podejmowaniu przez rodziców decyzji	nigdy	2,2	2,6	1,4	1,9
	kilka razy w roku	15,6	7,9	18,6	14,9
	kilka razy w miesiącu	42,2	43,4	42,1	42,5
	kilka razy w tygodniu	40,0	46,1	37,9	40,6
Pomaganie przez dziecko w ważnych sprawach domowych	nigdy	6,7	1,3	2,1	2,7
	kilka razy w roku	13,3	11,8	10,7	11,5
	kilka razy w miesiącu	40,0	34,2	44,3	40,6
	kilka razy w tygodniu	40,0	52,6	42,9	45,2

Niemal 15% rodziców spędza czas wspólnie z dzieckiem poza domem nie częściej niż kilka razy w roku. Większość rodziców prowadzi rozmowy z dziećmi na tematy szkolne, jak i o sprawach pozaszkolnych kilka razy w tygodniu. Wspólne uprawianie z dziećmi hobby rodzice podejmują kilka razy w miesiącu. Angażowanie dziecka w podejmowanie decyzji rodzinnych ma miejsce kilka razy w tygodniu. Włączanie dzieci w podejmowanie decyzji zgłaszają najczęściej rodzice uczniów w wieku szkoły podstawowej. Pomaganie przez dzieci w ważnych sprawach domowych ponad połowa rodziców deklaruje z częstotnością kilku razy w tygodniu.

Formy kontroli sprawowanej przez rodziców nad dziećmi są przedstawione w tabeli 29. Zakres kontroli rodzicielskiej w kolejnych etapach rozwoju dziecka jest odmienny, co jest naturalną prawidłowością wynikającą z dojrzewania dzieci. Najbardziej nasilona kontrola dzieci występuje w szkole podstawowej i dotyczy przede wszystkim pytania dzieci o cel wyjścia z domu i o miejsce pobytu.

Tabela 29. Kontrola rodzicielska

		Rodzice		
		Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
		%	%	%
Pytanie dziecka o rówieśników	nigdy	1,8	-	1,0
	rzadko	1,8	1,6	1,7
	czasami	2,9	7,0	4,7
	przeważnie	21,8	32,6	26,4
	zawsze	71,8	58,9	66,2
Pytanie dziecka o wydatki	nigdy	1,2	0,8	1,0
	rzadko	2,9	9,3	5,7
	czasami	12,4	23,3	17,1
	przeważnie	40,0	44,2	41,8
	zawsze	43,5	22,5	34,4
Pytanie dziecka o plany	nigdy	1,8	0,8	1,3
	rzadko	1,8	3,1	2,3
	czasami	8,2	13,2	10,4
	przeważnie	31,2	44,2	36,8
	zawsze	57,1	38,8	49,2
Pytanie dziecka o cel wyjścia z domu	nigdy	1,2	-	0,7
	rzadko	-	0,8	0,3
	czasami	4,7	2,3	3,7
	przeważnie	12,9	24,0	17,7
	zawsze	81,2	72,9	77,6
Pytanie dziecka o miejsce pobytu	nigdy	1,2	1,6	1,3
	rzadko	1,8	1,6	1,7
	czasami	2,9	10,9	6,4
	przeważnie	24,1	31,8	27,4
	zawsze	70,0	54,3	63,2

Najrzadziej rodzice pytają dzieci o ich wydatki. Pytania o relacje z przyjaciółmi i zadaje dzieciom zawsze ok. 2/3 rodziców, w tym w większości rodzice uczniów szkół podstawowych.

Rodzice przekazują dzieciom wyobrażenia i nadzieje dotyczące ich przyszłości między innymi w zakresie oczekiwanych osiągnięć edukacyjnych. Informacje na temat aspiracji rodziców związanych z poziomem wykształcenia dziecka przedstawia tabela 30.

Tabela 30. Oczekiwane osiągnięcia edukacyjne dzieci (aspiracje rodziców)

		Rodzice		
		Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
		%	%	%
Aspiracje wobec poziomu wykształcenia dziecka	brak odpowiedzi	2,9	0,8	2,0
	nie sprecyzowany	7,6	-	4,3
	zawodowe	1,8	1,6	1,7
	średnie	9,4	36,4	21,1
	wyższe	78,2	61,2	70,9

Około 70% rodziców oczekuje, że ich dzieci zdobędą wykształcenie wyższe. Ponad 6% nie ma sprecyzowanych oczekiwań. Oczekiwanie wysokich osiągnięć edukacyjnych jest potwierdzeniem wiary w możliwości dziecka. Aspiracje rodziców mogą jednak wykraczać poza możliwości edukacyjne dziecka, prowadząc czasami do nadmiernych obciążeń dziecka, skutkujących nieharmonijnością rozwoju i stresem.

Współpraca rodziców i wychowawców może wspierać dziecko w realizacji jego aspiracji edukacyjnych i w prawidłowym rozwoju. Opinie rodziców na temat relacji z wychowawcami ich dzieci są przedstawione w tabeli 31.

Tabela 31. Aktywność wychowawcy w oczach rodziców

		Rodzice		
		Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
		%	%	%
Zachęcanie rodzica przez wychowawcę klasy do starań i dodawanie otuchy	brak odpowiedzi	2,9	0,8	2,0
	w ogóle	20,0	16,3	18,4
	w bardzo małym stopniu	11,2	17,1	13,7
	trochę	12,9	20,9	16,4
	w dużym stopniu	29,4	33,3	31,1
	w bardzo dużym stopniu	23,5	11,6	18,4
Wyrażanie rodzicowi przez wychowawcę klasy troski o dobro dziecka	brak odpowiedzi	2,9	0,8	2,0
	w ogóle	7,6	3,9	6,0
	w bardzo małym stopniu	12,4	18,6	15,1
	trochę	16,5	24,0	19,7
	w dużym stopniu	35,3	34,1	34,8
	w bardzo dużym stopniu	25,3	18,6	22,4
Służenie rodzicowi przez wychowawcę klasy informacją i radą	brak odpowiedzi	2,9	0,8	2,0
	w ogóle	7,6	6,2	7,0
	w bardzo małym stopniu	13,5	14,7	14,0
	trochę	12,9	24,0	17,7
	w dużym stopniu	35,3	35,7	35,5
	w bardzo dużym stopniu	27,6	18,6	23,7
Wystuchiwanie rodzica przez wychowawcę klasy w sprawach ważnych	brak odpowiedzi	2,9	0,8	2,0
	w ogóle	4,7	7,0	5,7
	w bardzo małym stopniu	5,9	3,9	5,0
	trochę	13,5	20,2	16,4
	w dużym stopniu	40,6	44,2	42,1
	w bardzo dużym stopniu	32,4	24,0	28,8
Dodawanie rodzicowi przez wychowawcę klasy pewności siebie w postępowaniu wychowawczym	brak odpowiedzi	2,9	0,8	2,0
	w ogóle	12,4	13,2	12,7
	w bardzo małym stopniu	12,9	14,0	13,4
	trochę	19,4	24,8	21,7
	w dużym stopniu	30,0	31,8	30,8
	w bardzo dużym stopniu	22,4	15,5	19,4

Większość rodziców pozytywnie odbiera działania wychowawców. Rodzice szczególnie wyraźnie akcentują poczucie bycia wysłuchanym przez wychowawców klas w sprawach ważnych oraz przekazywanie przez wychowawców troski o dobro dziecka. Nieco mniej rodzice odczuwają

ze strony wychowawców zachęcania do starań i dodawania otuchy oraz wzmacniania pewności siebie w postępowaniu wychowawczym.

Poczucie zadowolenia

Ogólne poczucie zadowolenia rodziców z funkcjonowania osobistego i sfery zadaniowej przedstawia tabela 32. Ogólny poziom zadowolenia rodziców jest znaczny i wykracza poza wyniki przeciętne. Do najbardziej zadowolonych należą rodzice dzieci w młodszym wieku.

Tabela 32. Poczucie zadowolenia*

	Rodzice		
	Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
	Średnia	Średnia	Średnia
bezpieczeństwo	2,88	2,78	2,84
stan materialny	2,54	2,47	2,51
zdrowie	2,72	2,61	2,68
relacje z rodziną	3,12	2,98	3,06
relacje ze znajomymi	3,06	2,98	3,03
kontakty z nauczycielami	2,83	2,77	2,80
spędzanie wolnego czasu	2,89	2,67	2,80
pozycja w pracy	2,80	2,71	2,76
możliwości rozwoju	2,56	2,52	2,55
wyobrażenia o przyszłości	2,49	2,29	2,40
Ogólne poczucie zadowolenia	2,79	2,68	2,74

* Wynik średni z przedziału 0 - 4 pkt. (niezadowolony - zadowolony)

Rodzice są zadowoleni przede wszystkim z własnych relacji rodzinnych i kontaktów z przyjaciółmi. Na nieco niższym poziomie znajduje się zadowolenie rodziców ze swojego statusu zawodowego i stanu zdrowia. Najmniej optymizmu widać w ocenie możliwości rozwoju, stanu materialnego, a zwłaszcza wyobrażeń o przyszłości, co zapewne wiąże się z aktualną sytuacją ekonomiczną w kraju i wojną na Ukrainie.

Czynniki ryzyka

Ogólne czynniki związane z ryzykiem powstawania zachowań dysfunkcyjnych objęte analizą w badaniu, to:

- postawa wobec zachowań ryzykownych dziecka;
- wzorce zachowań ryzykownych występujące w rodzinie.

Postawa wobec zachowań ryzykownych

Postawy rodziców wobec zachowań ryzykownych rówieśników dziecka są przedstawione w tabeli 33.

Tabela 33. Postawy wobec zachowań ryzykownych rówieśników dzieci

		Rodzice		
		Szkoła podstawowa	Szkoła ponadpodstawowa	Razem
		%	%	%
Postawa wobec palenia tytoniu przez rówieśników dziecka	negatywna	72,1	34,6	54,7
	dezaprobująca	25,2	57,5	40,1
	obojętna	0,7	5,5	2,9
	przyzwalająca	1,4	2,4	1,8
	pozytywna	0,7	-	0,4
Postawa wobec picia alkoholu przez rówieśników dziecka	negatywna	78,9	46,5	63,9
	dezaprobująca	17,7	46,5	31,0

	obojętna	-	1,6	0,7
	przychwalająca	2,7	4,7	3,6
	pozytywna	0,7	0,8	0,7
Postawa wobec upijania się przez rówieśników dziecka	negatywna	93,2	83,5	88,7
	dezaprobująca	5,4	15,7	10,2
	przychwalająca	0,7	0,8	0,7
	pozytywna	0,7	-	0,4
Postawa wobec zażywania leków w celu odurzania się przez rówieśników dziecka	negatywna	96,6	97,6	97,1
	dezaprobująca	2,7	1,6	2,2
	przychwalająca	-	0,8	0,4
	pozytywna	0,7	-	0,4
Postawa wobec zażywania 'dopalaczy' przez rówieśników dziecka	negatywna	96,6	97,6	97,1
	dezaprobująca	2,7	1,6	2,2
	przychwalająca	-	0,8	0,4
	pozytywna	0,7	-	0,4
Postawa wobec zażywania marihuany przez rówieśników dziecka	negatywna	90,5	92,9	91,6
	dezaprobująca	7,5	3,9	5,8
	obojętna	0,7	0,8	0,7
	przychwalająca	-	2,4	1,1
	pozytywna	1,4	-	0,7
Postawa wobec zażywania innych narkotyków przez rówieśników dziecka	negatywna	95,9	96,1	96,0
	dezaprobująca	2,7	3,1	2,9
	obojętna	0,7	-	0,4
	przychwalająca	-	0,8	0,4
	pozytywna	0,7	-	0,4
Postawa wobec współżycia seksualnego rówieśników dziecka	negatywna	73,5	36,2	56,2
	dezaprobująca	22,4	44,9	32,8
	obojętna	1,4	6,3	3,6
	przychwalająca	0,7	8,7	4,4
	pozytywna	2,0	3,9	2,9
Postawa wobec agresji werbalnej rówieśników dziecka	negatywna	55,8	36,2	46,7
	dezaprobująca	40,8	55,1	47,4
	obojętna	1,4	0,8	1,1
	przychwalająca	1,4	7,9	4,4
	pozytywna	0,7	-	0,4
Postawa wobec agresji fizycznej rówieśników dziecka	negatywna	83,7	85,0	84,3
	dezaprobująca	15,6	13,4	14,6
	przychwalająca	-	1,6	0,7
	pozytywna	0,7	-	0,4

Rodzice przejawiają zdecydowanie negatywny stosunek wobec zdecydowanej większości zachowań dzieci nieadekwatnych do ich wieku. Ze względu na prawidłowości rozwojowe występują jednak istotne różnice między rodzicami dzieci w różnych etapach rozwojowych. Choć dotyczy to tylko nielicznych rodziców, zastanawia niepełne negowanie z ich strony stosowania przez młodzież legalnych środków psychoaktywnych, a także substancji nielegalnych, jak i współżycia seksualnego i agresji. Taki liberalizm wychowawczy widać zwłaszcza wśród rodziców uczniów ze szkół ponadpodstawowych.

Wzorce zachowań ryzykownych

Wzorce zachowań ryzykownych występujące w rodzinie przedstawia tabela 34. Należy pamiętać, że nie są to deklaracje dotyczące samych osób badanych, a opis wzorców występujących w środowisku rodziny.

Tabela 34. Wzorce rodzinne zachowań ryzykownych

	Rodzice		
	Szkola podstawowa	Szkola ponadpodstawowa	Razem
	%	%	%
Wzorzec dysfunkcji w domu - tytoń nigdy	64,7	62,8	63,9

	raz w życiu	-	2,3	1,0
	kilka razy w życiu	7,6	6,2	7,0
	kilka razy w roku	7,6	5,4	6,7
	kilka razy w miesiącu	4,1	4,7	4,3
	kilka razy w tygodniu	5,3	9,3	7,0
	codziennie	10,6	9,3	10,0
Wzorzec dysfunkcji w domu - alkohol	nigdy	24,7	21,7	23,4
	raz w życiu	1,2	1,6	1,3
	kilka razy w życiu	15,9	14,0	15,1
	kilka razy w roku	42,4	42,6	42,5
	kilka razy w miesiącu	12,4	18,6	15,1
	kilka razy w tygodniu	2,4	0,8	1,7
	codziennie	1,2	0,8	1,0
Wzorzec dysfunkcji w domu - jest pijany	nigdy	58,8	44,2	52,5
	raz w życiu	8,2	7,0	7,7
	kilka razy w życiu	20,0	26,4	22,7
	kilka razy w roku	9,4	19,4	13,7
	kilka razy w miesiącu	2,9	3,1	3,0
	codziennie	0,6	-	0,3
Wzorzec dysfunkcji w domu - agresja werbalna	nigdy	61,2	54,3	58,2
	raz w życiu	7,1	5,4	6,4
	kilka razy w życiu	18,8	25,6	21,7
	kilka razy w roku	8,2	9,3	8,7
	kilka razy w miesiącu	2,4	3,1	2,7
	kilka razy w tygodniu	1,8	1,6	1,7
	codziennie	0,6	0,8	0,7
Wzorzec dysfunkcji w domu - agresja fizyczna	nigdy	86,5	87,6	87,0
	raz w życiu	4,7	3,9	4,3
	kilka razy w życiu	7,1	7,8	7,4
	kilka razy w roku	1,2	-	0,7
	kilka razy w miesiącu	-	0,8	0,3
	codziennie	0,6	-	0,3

Do najczęstszych przejawów zachowań ryzykownych w domach rodziców objętych badaniami należy picie alkoholu. Tylko 24,7% rodziców deklaruje, że takie sytuacje nie miały miejsca lub zdarzyły się w ich życiu wyjątkowo. Abstynencja tytoniowa występuje niemal trzykrotnie częściej niż niepicie alkoholu. Do zachowań występujących rzadziej należy upijanie się i agresja, w tym szczególnie fizyczna. Przejawy agresji werbalnej występującej kilka razy w miesiącu i częściej zasygnalizowało 5,1% osób badanych, natomiast agresję fizyczną kilka razy w roku i częściej tylko pojedyncze osoby. Picie alkoholu problemowe, kilka razy w miesiącu i częściej zgłosił co szósty z ankietowanych rodziców.

WYNIKI BADAŃ - PRACOWNICY SZKÓŁ

W grupie pracowników szkół nie oceniano nasilenia ekspozycji na COVID-19 ze względu na brak istotnego powiązania potencjalnego doświadczenia osobistego nauczycieli z funkcjonowaniem młodzieży, będącym przedmiotem wiodącego zainteresowania. W analizie przedstawiono charakterystykę opisową objętych badaniami właściwości, z podziałem na etapy kształcenia.

Czynniki chroniące

Wykorzystanie posiadanych kompetencji pracowników szkół w codziennej pracy, jak i w działaniach ponadstandardowych może zależeć od zadowolenia z osobistego położenia życiowego i społecznego pracowników, spostrzegania działań konstruktywnych uczniów oraz oceny ważności działań profilaktycznych. Powyższe wymiary objęto badaniami i analizą.

Aktywność ponadstandardowa nauczycieli

Łączna liczba działań ponadstandardowych podjętych przez uczestników badań w ostatnich 12 miesiącach jest przedstawiona w tabeli 35. W interpretacji wyników należy pamiętać, że część omawianego przedziału czasu mogła być objęta izolacją społeczną wynikającą z sytuacji epidemicznej w szkole. Był to też czas doskonalenia kompetencji w zakresie edukacji zdalnej. Przytłaczająca większość kadry zdobywała rok wcześniej umiejętności organizowania i prowadzenia zdalnego nauczania, wychowywania i pomagania „w ogniu walki”, dokonując masowego przestawienia systemu oświaty na zupełnie nieznane dotychczas ścieżki, co można bez wątplenia uznać za wielkie działanie ponadstandardowe, zwłaszcza dla kadry informatycznej placówek, animującej zasoby służące kształceniu online. Ubiegły rok szkolny obejmował nie tylko powrót do edukacji w placówkach, ale też zajęcia hybrydowe - kolejne ponadstandardowe wyzwania.

Tabela 35. Częstość aktywności ponadstandardowej pracowników oświaty*

	Pracownicy oświaty		
	Szkoły podstawowe	Szkoły ponadpodstawowe	Ogółem
	Średnia	Średnia	Średnia
Aktywność ponadstandardowa ogółem	1,56	1,39	1,49
Wdrażanie innowacji	1,37	1,19	1,30
Promocja wiedzy i szkolenie innych osób	0,62	0,36	0,52
Samodzielna lektura, szkolenie własne w placówce	3,44	3,44	3,44

* Uśredniona łączna liczba aktywności deklarowanych w różnych dziedzinach w roku szkolnym objętym badaniem od 0 (brak) do 5 (5 i więcej).

Pracownicy szkół realizowali ponadstandardowe zadania zawodowe przede wszystkim poprzez samodzielne czytanie opracowań dotyczących interesujących ich tematów i zdobywanie niezbędnych umiejętności metodą samokształcenia, a także uczestniczenie w wewnętrznych instruktażach i szkoleniach organizowanych przez placówkę. Pozostałe formy aktywności ponadstandardowej występują znacznie rzadziej i obejmują ogólnie rozumiane wdrażanie innowacji w formach działania placówki, zapewne wynikające częściowo z konieczności nauki hybrydowej, a także szkolenie innych osób i dzielenie się posiadaną wiedzą i umiejętnościami w środowisku.

Komfort psychiczny nauczycieli

Poziom zadowolenia pracowników szkół jest przedstawiony w tabeli 36. Zadowolenie jest czynnikiem silnie rzutującym na jakość pracy z ludźmi. Zestaw kategorii objętych analizą obejmuje osobowościową tendencje do koncentracji na pozytywach sytuacji, poczucie szczęścia i poczucie zadowolenia ogólnego, oraz podzielonego na sferę osobistą, zawodową i dotycząca relacji społecznych.

Tabela 36. Pozytywność, poczucie szczęścia i zadowolenia - ogólne czynniki*

	Pracownicy oświaty					
	Szkoły podstawowe		Szkoły ponadpodstawowe		Ogółem	
	M	s	M	s	M	s
Skala Pozytywności (8-40 pkt.)	28,22	4,71	28,18	4,64	28,21	4,67
Ogólne poczucie szczęścia (0-20 pkt.)	13,45	3,96	13,33	4,17	13,40	4,04
Ogólne poczucie zadowolenia (0-4 pkt.)	2,69	0,57	2,72	0,53	2,70	0,55
Zadowolenie ze sfery osobistej (0-4 pkt.)	2,33	0,75	2,46	0,74	2,38	0,75
Zadowolenie ze sfery zawodowej (0-4 pkt.)	2,81	0,67	2,80	0,62	2,81	0,65
Zadowolenie z relacji (0-4 pkt.)	3,01	0,61	2,94	0,58	2,99	0,60

* M - średnia; s - odchylenie standardowe.

Większość uczestników badania jest zadowolona z różnych aspektów swojego funkcjonowania w stopniu ponadprzeciętnym. Zdolność do koncentrowania na pozytywnych aspektach sytuacji i ogólne poczucie szczęścia są powyżej przeciętnej. Pracownicy szkół są zadowoleni przede wszystkim z relacji z uczniami, przełożonymi i współpracownikami. Satysfakcja ze sfery zawodowej przewyższa nawet zadowolenie z relacji rodzinnych.

Czynniki ryzyka

Nauczyciele zostali poproszeni o ocenę częstości zachowań ryzykownych uczniów. Wymiary uwzględnione w badaniu, to:

- a) niewłaściwe odżywianie się;
- b) wagarowanie;
- c) nadmierne korzystanie z telefonów/komputera;
- d) palenie tytoniu/e-papierosów;
- e) picie alkoholu;
- f) upijanie się;
- g) zażywanie leków w celu odurzania się;
- h) zażywanie dopalaczy;
- i) palenie marihuany/haszyszu;
- j) zażywanie innych narkotyków;
- k) agresja i przemoc;
- l) problemy emocjonalne po pandemii COVID-19.

Skala zachowań ryzykownych uczniów w opinii wychowawców

Nauczyciele i specjaliści opisali skalę zachowań ryzykownych uczniów klas, których są wychowawcami lub z którymi mają najczęściej kontakt. Przegląd problemów szkolnych spostrzeganych przez wychowawców jest przedstawiony w tabeli 37.

Do zachowań ryzykownych występujących zdaniem nauczycieli najczęściej należy nadmierne używanie telefonów i komputera. Ponad 70% nauczycieli zgłosiło, że taki problem dotyczy większości lub wszystkich uczniów. Nauczyciele zgłaszali również jako problem palenie tytoniu przez uczniów. Ponad 15% procent nauczycieli stwierdziło, że ten problem występuje u co najmniej połowy uczniów, a 39% sygnalizowało problemy z paleniem tytoniu przez pojedyncze osoby. Nauczyciele zgłaszają też jako problem wagarowanie (69%) i niewłaściwe odżywianie się (47,1%) pojedynczych osób lub mniejszości uczniów.

Tabela 37. Skala zachowań ryzykownych uczniów klasy w ocenie nauczycieli

		Pracownicy oświaty		
		Szkoły podstawowe	Szkoły ponadpodstawowe	Razem
		%	%	%
niewłaściwe odżywianie się	nie wiem	25,9	31,6	29,1
	nikt	3,4	13,2	9,0
	pojedyncze osoby	37,9	38,2	38,1
	mniejszość uczniów	8,6	9,2	9,0
	około połowy	15,5	2,6	8,2
	większość uczniów	6,9	5,3	6,0
	niemal wszyscy	1,7	-	0,7
wagarowanie	nie wiem	8,5	3,8	5,8
	nikt	13,6	9,0	10,9
	pojedyncze osoby	57,6	51,3	54,0
	mniejszość uczniów	13,6	16,7	15,3
	około połowy	3,4	11,5	8,0
	większość uczniów	3,4	7,7	5,8
nadmierne korzystanie z telefonów/komputera	nie wiem	-	5,0	2,9
	nikt	1,7	1,3	1,4
	pojedyncze osoby	13,3	6,3	9,3
	mniejszość uczniów	6,7	5,0	5,7
	około połowy	15,0	7,5	10,7
	większość uczniów	36,7	40,0	38,6
	niemal wszyscy	21,7	25,0	23,6
	wszyscy	5,0	10,0	7,9
palenie tytoniu/e-papierosów	nie wiem	23,0	21,3	22,0
	nikt	19,7	5,0	11,3
	pojedyncze osoby	37,7	40,0	39,0
	mniejszość uczniów	13,1	11,3	12,1
	około połowy	-	11,3	6,4
	większość uczniów	6,6	10,0	8,5
	niemal wszyscy	-	1,3	0,7
picie alkoholu	nie wiem	53,2	55,0	54,2
	nikt	21,0	10,0	14,8
	pojedyncze osoby	14,5	21,3	18,3
	mniejszość uczniów	8,1	5,0	6,3
	około połowy	3,2	3,8	3,5
	większość uczniów	-	3,8	2,1
	wszyscy	-	1,3	0,7
upijanie się	nie wiem	46,0	65,0	56,6
	nikt	39,7	20,0	28,7
	pojedyncze osoby	12,7	11,3	11,9
	mniejszość uczniów	1,6	1,3	1,4
	około połowy	-	1,3	0,7
	większość uczniów	-	1,3	0,7
zażywanie leków w celu odurzania się	nie wiem	52,4	68,8	61,5
	nikt	36,5	21,3	28,0
	pojedyncze osoby	11,1	8,8	9,8
	mniejszość uczniów	-	1,3	0,7
zażywanie dopalaczy	nie wiem	54,0	73,8	65,0
	nikt	42,9	23,8	32,2
	pojedyncze osoby	3,2	1,3	2,1
	większość uczniów	-	1,3	0,7

palenie marihuany/haszyszu	nie wiem	49,2	73,8	62,9
	nikt	41,3	17,5	28,0
	pojedyncze osoby	7,9	7,5	7,7
	mniejszość uczniów	1,6	-	0,7
	większość uczniów	-	1,3	0,7
zażywanie innych narkotyków	nie wiem	51,6	75,0	64,8
	nikt	45,2	18,8	30,3
	pojedyncze osoby	3,2	6,3	4,9

Ponad połowa nauczycieli stwierdziła, że nie mają wiedzy na temat picia alkoholu przez uczniów, upijania się, zażywania leków w celu odurzania się i nielegalnych środków psychoaktywnych.

Nauczyciele, pedagodzy i psychologowie opisali skalę zachowań agresywnych dzieci i młodzieży w placówkach w sposób przedstawiony w tabeli 38.

Tabela 38. Skala agresji i przemocy wśród uczniów klasy w ocenie nauczycieli

		Pracownicy oświaty		
		Szkoły podstawowe	Szkoły ponadpodstawowe	Razem
		%	%	%
wykluczanie kogoś z grupy	nie wiem	10,4	16,3	12,9
	nikt	17,0	35,0	24,7
	pojedyncze osoby	66,0	42,5	55,9
	mniejszość uczniów	3,8	5,0	4,3
	około połowy	0,9	1,3	1,1
	większość uczniów	1,9	-	1,1
długotrwałe nękanie, dręczenie	nie wiem	14,8	22,2	18,0
	nikt	40,7	59,3	48,7
	pojedyncze osoby	38,9	17,3	29,6
	mniejszość uczniów	3,7	1,2	2,6
	około połowy	1,9	-	1,1
	większość uczniów	0,9	-	0,5
agresja i przemoc w internecie	nie wiem	35,5	40,7	37,8
	nikt	24,3	29,6	26,6
	pojedyncze osoby	36,4	24,7	31,4
	mniejszość uczniów	1,9	1,2	1,6
	około połowy	0,9	2,5	1,6
	większość uczniów	0,9	1,2	1,1
przezywanie, wyśmiewanie, obrażanie	nie wiem	5,6	17,3	10,6
	nikt	11,2	32,1	20,2
	pojedyncze osoby	55,1	40,7	48,9
	mniejszość uczniów	15,0	3,7	10,1
	około połowy	9,3	1,2	5,9
	większość uczniów	2,8	4,9	3,7
	niemal wszyscy	0,9	-	0,5
używanie wyzwisk/wulgaryzmów	nie wiem	7,4	11,1	9,0
	nikt	7,4	19,8	12,7
	pojedyncze osoby	42,6	43,2	42,9
	mniejszość uczniów	26,9	6,2	18,0
	około połowy	9,3	9,9	9,5
	większość uczniów	6,5	7,4	6,9
	niemal wszyscy	-	2,5	1,1
popychanie, szarpanie, szturchanie	nie wiem	9,2	13,6	11,1
	nikt	17,4	55,6	33,7
	pojedyncze osoby	44,0	23,5	35,3
	mniejszość uczniów	14,7	6,2	11,1
	około połowy	11,0	1,2	6,8
	większość uczniów	3,7	-	2,1
stosowanie przemocy fizycznej/bicie	nie wiem	15,6	19,8	17,4
	nikt	31,2	63,0	44,7
	pojedyncze osoby	44,0	16,0	32,1
	mniejszość uczniów	8,3	1,2	5,3
	około połowy	0,9	-	0,5

Większość zachowań agresywnych uczniów zgłaszali wychowawcy i pedagodzy szkół podstawowych. Ponad 40% wychowawców stwierdziło, że do najczęstszych zachowań agresywnych dzieci i młodzieży należą popychanie i szturchanie oraz wyzwiska, stosowane przez pojedynczych uczniów, a około 15% zgłaszało przejawianie tego typu zachowań agresywnych przez co najmniej połowę uczniów.

Do form agresji stosowanych przez 2/3 pojedynczych uczniów należy też w opinii nauczycieli wykluczanie kogoś z grupy. Pobicia, dokonywane przez pojedyncze osoby, zostały wymienione przez ok. 1/3 nauczycieli, w tym 44% wychowawców szkół podstawowych.

Problemy po pandemii COVID-19

Zmiany emocji i zachowań uczniów dostrzegane przez nauczycieli jako następstwo epidemii i izolacji społecznej są przedstawione w tabeli 39.

*Tabela 39. Zmiany odczuć i zachowań uczniów na skutek doświadczenia pandemii COVID-19, zdaniem nauczycieli**

	Pracownicy oświaty					
	Szkoły podstawowe		Szkoły ponadpodstawowe		Ogółem	
	M	s	M	s	M	s
Niepokój i lęk przed śmiercią (po pandemii COVID)	0,46	0,98	0,55	1,04	0,50	1,00
Irytacja, złość, agresja (po pandemii COVID)	0,98	0,93	0,68	1,05	0,86	0,99
Obawa przed chorobą (po pandemii COVID)	0,25	1,06	0,36	1,03	0,30	1,05

* M - średnia z przedziału od -3 (mniej, rzadziej) do 3 (więcej, częściej); s - odchylenie standardowe.

Zwiększenie nasilenia negatywnych emocji, irytacji i złości oraz zachowań agresywnych po pandemii jest wskazywane przez nauczycieli szkół podstawowych i ponadpodstawowych jako najbardziej widoczny skutek problemów związanych z COVID-19. W dalszej kolejności nauczyciele sygnalizują większe nasilenie niepokoju i lęku przed śmiercią oraz obaw przed chorobą. Obawy uczniów przed chorobą są zdaniem nauczycieli już niewielkie, szczególnie w szkołach podstawowych.

Czynniki chroniące

Nauczyciele przedstawili swoje opinie na temat rezultatów działań profilaktycznych i dodatkowych zajęć edukacyjnych dla uczniów prowadzonych w szkołach w skali od 1 (pogorszenie) do 5 (polepszenie). Wyniki sumarycznej oceny są zawarte w tabeli 40.

*Tabela 40. Opinie na temat rezultatów działań edukacyjnych i profilaktycznych dla uczniów**

	Pracownicy oświaty					
	Szkoły podstawowe		Szkoły ponadpodstawowe		Ogółem	
	M	s	M	s	M	s
Rezultaty dodatkowych zajęć edukacyjnych (skala od 1-brak do 5-wysokie)	3,13	0,72	2,84	0,89	3,01	0,80
Rezultaty zajęć profilaktycznych (skala od 1-pogorszenie do 5-poprawa)	3,45	0,72	3,23	0,57	3,36	0,67

* M - średnia; s - odchylenie standardowe.

Większość nauczycieli pozytywnie ocenia rezultaty działań profilaktycznych i dodatkowych zajęć edukacyjnych prowadzonych w szkołach. Najlepiej oceniane są rezultaty zajęć profilaktycznych prowadzonych w szkołach podstawowych. Ocena dodatkowych zajęć edukacyjnych prowadzonych w szkołach ponadpodstawowych jest natomiast poniżej przeciętnej. Kadra pedagogiczno-psychologiczna, wychowawcy i nauczyciele szkół ponadpodstawowych oceniają jako najmniej efektywne rozwijanie u uczniów systematyczności i samodyscypliny oraz zwiększanie odpowiedzialności uczniów za proces własnej edukacji.

PODSUMOWANIE I ZALECENIA

Informacje zaprezentowane w raporcie ukazują stan i zmiany sytuacji psychospołecznej młodzieży Puław w kontekście stresu towarzyszącego pandemii i wojnie prowadzonej przez Rosję na terenie Ukrainy. Analizie poddano czynniki chroniące i czynniki ryzyka, w tym zmienne socjodemograficzne, osobowościowe i podejmowane aktywności. Badania, uwzględniające perspektywę rodziców i nauczycieli przeprowadzono w grupie 1650 osób. Wyniki młodzieży przedstawiono w podziale na grupy zależne od obciążenia zagrożeniem związanym z chorobą COVID-19.

Pandemia zostawiła w uczniach ślad, zmieniając jakość relacji w domach rodzinnych. Następstwa pandemii mają charakter emocjonalno-społeczny, a mniejszym stopniu poznawczo-behawioralny. Uczniowie doświadczający ryzyk związanych z COVID-19 z większą intensywnością sygnalizują niepokój i lęk przed śmiercią. Nasilenie lęku uogólnionego jest poniżej przeciętnej dla skali pomiarowej, ale w przypadku zaniepokojenia wojną, przekracza poziom przeciętny, zwłaszcza w grupie uczniów doświadczających wcześniej stresu związanego z COVID-19 u osób bliskich, w rodzinie. Taki wynik wskazuje na możliwość wtórnej traumatyzacji, wynikającej z następujących po sobie, intensywnych doświadczeń stresujących, dotyczących zagrożenia życia i zdrowia oraz utraty osób bliskich. Obawy mają częściowo charakter przeniesiony, ich nasilenie jest większe wtedy, kiedy choroby doświadczył ktoś z rodziny, nie sam uczeń. Podobne mechanizmy występują w sferze odczuwania irytacji, złości i agresji.

Poziom wsparcia rodzinnego zmniejszył się od 2019 roku, a dodatkowo uczniowie doświadczający większej ekspozycji na COVID-19 rzadziej podejmują prace domowe w kontakcie z rodzicami, niż uczniowie, którzy nie doświadczyli bezpośrednio choroby. Poczucie wsparcia rówieśniczego także zmniejszyło się w czasie pandemii i ostatnich miesięcy, naznaczonych wojną na terenie Ukrainy. Pogorszył się również odbiór klimatu szkolnego. Uczniowie nadal dobrze czują się w swoich klasach, jednak relacje z nauczycielami i szkołą jako instytucją są słabsze. Uczniowie reagują na pojawiającą się niepewność swego przyszłego losu zmniejszeniem obowiązkowości i zaangażowania w uczenie się. Szanse na osiągnięcie celów edukacyjnych pogarsza też błyskawicznie upowszechniający się proceder ściągania gotowych prac domowych z Internetu. Obniżenie normatywności i samodyscypliny wyraża się też w systematycznie i coraz szybciej spadającej religijności.

Jednocześnie uczniowie zwiększają aspiracje dotyczące docelowego pułapu edukacji, choć podejmują coraz częściej indywidualne ucieczki z pojedynczych lekcji. Częstsze wagarowanie dotyczy zwłaszcza uczniów, którzy doświadczyli intensywniejszego obciążenia COVID-19. Taki profil ucieczek wtórnie alienuje uczniów z grupy rówieśniczej, jak i obniża szanse na poradzenie sobie z zadaniami szkolnymi. Powyższe symptomy, łagodne w nasileniu ale spójne, jako trend, wskazują na prawdopodobne narastanie zagubienia i bezradności w zmaganiu się z nagłymi i intensywnymi wyzwaniami ostatnich lat.

Frustracje wywołane powyższymi rozdźwiękami mogą nasilać spadek ogólnego poziomu zadowolenia występujący w ostatnich trzech latach, w tym zwłaszcza w zakresie poczucia bezpieczeństwa i satysfakcji z kontaktów z nauczycielami. Porównanie badań między rokiem 2019 i 2022 wskazuje też na istotne pogorszenie ocen przedmiotowych i ocen ze sprawowania. Intensywność osobistego doświadczenia epidemii nie różnicuje jednak jednostkowych rezultatów edukacyjnych i konstruktywności zachowań szkolnych.

Skutki psychologiczne stresu sytuacyjnego są zróżnicowane. Poziom depresji i stresu pourazowego nie wiąże się z intensywnością ekspozycji uczniów na COVID-19. Nasilenie depresji u

uczniów jest natomiast powiązane z łatwym do zachwiania w okresie dojrzewania zadowoleniem ze swoich właściwości osobistych, np. wyglądu czy uzdolnień. Dziewczęta przejawiają silniejsze tendencje do rozwinięcia depresji. Do czynników mniej istotnych, ale użytecznych w profilaktyce depresji należy umiejętność świadomego kierowania uwagi na pozytywne aspekty doświadczanej sytuacji. Dobre warunki socjoekonomiczne i kontakt z rodzicami także zmniejszają ryzyko depresji, natomiast ogólne zaabsorbowanie Internetem towarzyszy podwyższonej depresji. Zwraca też uwagę poziom ryzyka wystąpienia stresu pourazowego. Aż 42,5% uczniów wykazuje nasilenie ryzyka PTSD, sygnalizujące potrzebę kontaktu z psychologiem i dokładniejszej diagnozy.

Jedną z form radzenia sobie przez uczniów ze stresem i frustracjami jest ucieczka w przestrzeń wirtualną. Tempo internetyzacji życia młodzieży narasta znacząco, niosąc niekorzystne skutki. Codzienne zaniechanie szkoły z powodu zajmowania się aktywnością w sieci występuje obecnie niemal trzykrotnie częściej niż w roku 2019. Codzienne zaniechanie snu z powodu zajmowania się Internetem zgłasza dwukrotnie więcej uczniów, niż przed trzema laty.

Zajmowanie się Internetem nie niesie jednak korzyści edukacyjnych. Jedynym wymiarem, w którym nie nastąpił wzrost częstości korzystania z Internetu w porównaniu z rokiem 2019 jest przeszukiwanie zasobów internetowych w celu zdobycia informacji potrzebnych do szkoły. Luki edukacyjnej nie będą też zapewne w stanie wypełnić korepetycje, choć między badaniami ich częstość istotnie wzrosła, zwłaszcza w zakresie najpopularniejszych przedmiotów szkolnych.

Wzrósł poziom rówieśniczej agresji, zarówno bezpośredniej, jak i poprzez elektroniczne kanały komunikacji, choć to zjawisko nie wiąże się z intensywnością ekspozycji na COVID-19. Szczególnie istotnie wzrosła częstość celowego wykluczenia z grona „znajomych”, realizowana w duchu tzw. *cancel culture*. Doświadczenie takich zachowań rówieśników co najmniej raz w życiu zgłosiło w obecnych badaniach 18,5% uczniów.

Nastąpił wzrost częstości palenia tytoniu w porównaniu z rokiem 2019. Efekt ten można prawdopodobnie przypisać szeroko postępującej zmianie form palenia. Młodzi ludzie coraz częściej zastępują tradycyjny tytoń e-papierosami, których stosowanie jest trudniejsze do rozpoznania, zarówno dla rodziców, jak i nauczycieli. Nie ma jednak istotnych zmian częstości stosowania nielegalnych substancji psychoaktywnych.

Doświadczenie izolacji społecznej i wzrost zagrożeń płynący z wojny na Ukrainie może być też potencjalnie przyczyną pozytywnych trendów. Przebywanie uczniów w domu w czasie izolacji społecznej opóźniło inicjację alkoholową i wzmogło naturalną kontrolę rodzicielską nad zachowaniami ryzykownymi, zmniejszając liczbę okazji sprzyjających paleniu tytoniu i picciu alkoholu przez młodzież. Uczniowie doświadczający różnego obciążenia stresem związanym z epidemią COVID-19 palą wprawdzie marihuanę z podobną częstością, jak przed epidemią COVID-19, ale częstość okazji do zapalenia marihuany czy zażycia innych narkotyków zmniejszyła się istotnie między pomiarem z 2019 roku a obecnym badaniem.

Wsparciem w konstruktywnym rozwoju są też działania profilaktyczne i alternatywne. Według danych szkolnych, niemal 90% uczniów uczestniczyło w jakiejś formie profilaktyki w roku szkolnym 2021/2022, w porównaniu do 82% deklaracji w roku 2019. Spadła jednak istotnie częstość realizowania zajęć o znanej wartości, a także godzin wychowawczych skupionych na profilaktyce, wzrósł natomiast udział innych zajęć profilaktycznych, o niesklasyfikowanej skuteczności. Większość uczniów brała udział w zajęciach dodatkowych, choć odsetek osób nieuczestniczących w żadnych formach działań alternatywnych wzrósł dwukrotnie. Można przypuszczać, że zaprezentowane wcześniej niekorzystne zmiany czynników ryzyka są w części następstwem zmian

w realizacji profilaktyki i działań alternatywnych, co z kolei zostało niejako wymuszone izolacją społeczną wynikającą z sytuacji epidemicznej.

Rodzice potwierdzają częściowo obraz zarysowany na podstawie badań uczniów, choć nie dostrzegają u swoich dzieci obaw przed chorobą, a lęki uznają za niewielkie. Względnie wyżej rodzice szacują nasilenie agresji dzieci, która jest z natury łatwiej zauważalna. Rodzice deklarują rozmowy z dziećmi kilka razy w tygodniu, wspólne realizacje zainteresowań kilka razy w miesiącu, a angażowanie dziecka w sprawy rodzinne kilka razy w tygodniu. Rodzicielska kontrola dzieci występuje zwykle w szkole podstawowej i dotyczy przede wszystkim wyjść z domu i miejsc pobytu. Pytania o wydatki zdarzają się zdecydowanie rzadziej, co uniemożliwia nawet elementarną weryfikację dostępu do legalnych, jak i nielegalnych substancji psychoaktywnych. Postawy rodziców wobec zachowań dzieci nieadekwatnych do wieku są jednak zdecydowanie negatywne, choć część rodziców młodzieży ze szkół ponadpodstawowych jest skłonna częściowo przyzwalać na stosowanie przez młodzież środków psychoaktywnych, jak i współżycie seksualne, a także agresję. Taka permissywność bywa potwierdzona zachowaniami rodziców dotyczącymi picia alkoholu w domu, w obecności domowników. Jest to z jednej strony zachowanie w pełni aprobowane społecznie, a z drugiej strony modelowanie stosowania alkoholu przez dzieci. Alkohol pije w domu ponad 75% rodziców, i choć są to sytuacje sporadyczne, zmniejszają wiarygodność stanowienia norm rodzicielskich w tym zakresie.

Aktywności modelujące przyszłe zachowania prozdrowotne dzieci rodzice podejmują zwykle kilka razy w roku, zapewne przy okazji wypoczynku wakacyjnego. Zaangażowanie religijne rodziców jest większe niż dzieci, natomiast zaangażowanie w sprawy społeczne nie przekracza 60%. Pewną formą modelowania są też aspiracje rodziców dotyczące poziomu docelowego wykształcenia dzieci, przekraczające oczekiwania dzieci, co może generować napięcia. W oczekiwaniach edukacyjnych rodzice znajdują wsparcie w wychowawcach, dostrzegając ich gotowość do wysłuchania i troskę. Ogólnie, rodzice są zadowoleni z jakości swojego funkcjonowania, w tym zwłaszcza z relacji rodzinnych i towarzyskich. Niepełne zadowolenie dotyczy statusu materialnego i perspektyw rozwojowych, co zapewne wynika z sytuacji społeczno-ekonomicznej w Polsce.

Kadra pedagogiczna szkół obserwuje u uczniów po pandemii przede wszystkim zwiększenie nasilenia negatywnych emocji, irytacji i złości oraz zachowań agresywnych. W dalszej kolejności nauczyciele sygnalizują przyrost niepokoju i lęku przed śmiercią. Wychowawcy zgłaszają też problem większości uczniów z nadmiernym zaangażowaniem w telefonami i komputerami, a w przypadku pojedynczych osób także z paleniem tytoniu. Problemami dostrzeganymi przez nauczycieli w odniesieniu do pojedynczych uczniów, jest też wagarowanie i niewłaściwe odżywianie się. Nauczyciele zgłaszają również liczne zachowania agresywne, występujące w formach fizycznych i werbalnych, jak i w postaci wykluczania. Zachowania agresywne są przypisywane pojedynczym osobom.

Kadra pedagogiczna szkół podejmuje ponadstandardowe zadania zawodowe związane z powyższymi wyzwaniami przede wszystkim poprzez samodzielne czytanie opracowań dotyczących interesujących ich tematów i zdobywanie niezbędnych umiejętności metodą samokształcenia. Część nauczycieli zgłasza także rozwój poprzez uczestniczenie w wewnętrznych instruktażach i szkoleniach organizowanych przez placówkę, a pojedyncze osoby, zwłaszcza psychologowie i pedagodzy szkolni, także doskonalenie umiejętności w formach warsztatowych. Opinie nauczycieli na temat działań profilaktycznych i dodatkowych zajęć edukacyjnych

prowadzonych dla uczniów są pozytywne, choć część pracowników szkół ponadpodstawowych ma niedosyt skuteczności zajęć zwiększających samodzielność edukacyjną uczniów.

Pracownicy szkół są zadowoleni z jakości swojego funkcjonowania. Najwięcej zadowolenia budzą relacje z uczniami, przełożonymi i współpracownikami. Satysfakcja ze sfery zawodowej przewyższa nawet zadowolenie z relacji rodzinnych. Zdolność do koncentrowania na pozytywnych aspektach sytuacji i ogólne poczucie szczęścia nauczycieli są powyżej przeciętnej, co czyni ich dobrymi wzorcami świadomej uważności.

Działania uwzględniające powyższe obserwacje powinny koncentrować się na zapewnieniu młodzieży stabilnych warunków wychowawczych i edukacyjnych, wspartych zapewnieniem możliwości odreagowania skumulowanego stresu, irytacji i złości oraz zwiększenia potencjału rozwojowego. Ważne jest przygotowanie uczniów do nazywania i konstruktywnego wyrażania swoich emocji, w tym także negatywnych, w kontakcie z rodzicami i nauczycielami, zwiększenie zaangażowania w bezpośrednie relacje osobowe z rówieśnikami, zredukowanie zaabsorbowania telefonami i Internetem poprzez zapewnienie alternatyw, a w razie konieczności także wstrzymanie dostępu do uzależniającego medium, przynajmniej na czas pobytu w szkole. Pożądane jest przesiewowe zidentyfikowanie osób o najwyższym poziomie zagrożenia syndromem stresu pourazowego i depresją, a zwłaszcza wtórnej traumatyzacji po urazowym doświadczeniu COVID-19 i skierowanie do nich dedykowanych działań profilaktycznych, a w razie potrzeby także terapii.

Cenne byłoby utrzymanie wynikającego prawdopodobnie z izolacji pandemicznej ograniczenia dostępu uczniów do substancji psychoaktywnych. Wskazana jest edukacji uczniów na temat e-papierosów, poprzedzona dostarczeniem rzetelnych informacji z tego zakresu rodzicom i wychowawcom nieznaną tej grupy szkodliwych wyrobów. Pożądane jest także zweryfikowanie sygnalizowanego przez część uczniów zwiększonego dostępu do innych środków psychoaktywnych niż marihuana.

Istotne byłoby zapewnienie większej dostępności działań alternatywnych i działań profilaktycznych o znanej wartości, prowadzonych przez sprawdzonych, certyfikowanych realizatorów. Ważną rolę w tym procesie mogą pełnić powiązane z awansem zawodowym zajęcia edukacyjne dla wychowawców, prowadzone przez wysoko wykwalifikowanych psychologów i pedagogów w formach warsztatów umiejętności ukierunkowanych na wspieranie uczniów w radzeniu sobie ze stresem, zmniejszaniu tendencji do prokrastynacji, świadomym kierowaniu uwagi i budowaniu pozytywnego obrazu siebie i świata, a także rozpoznawanie i zapobieganie agresji i przemocy relacyjnej, zwłaszcza prowadzonej z wykorzystaniem kanałów internetowych. Cenne byłyby też zajęcia warsztatowe doskonalące kompetencje nauczycieli związane z przekazywania uczniom i rodzicom umiejętności systematycznego organizowania uczenia się i wspierania uczenia się przez dziecko, zorientowane na proste procedury porządkujące organizację pracy i rozkład materiału, nieprzetadowane technikami mnemonicznymi. Zapobieżenie upadkowi idei prac domowych byłoby wskazane i być może możliwe np. poprzez wypracowanie systemu ich zadawania w sposób wymagający myślenia i aktywnego przetwarzania informacji, uniemożliwiający mechaniczne kopiowanie z Internetu.

Realizacja powyższych zaleceń powinna być uzupełniona bieżącym monitoringiem i weryfikacją skuteczności każdego z prowadzonych przedsięwzięć w ramach ewaluacji wewnętrznej, a okresowo także zewnętrznej. W celu oceny długofalowych skutków prowadzonych działań wskazane jest również cykliczne, systematyczne dokonywanie przekrojowej oceny dynamiki zmian w całym środowisku.

BIBLIOGRAFIA

- Baszczak, Ł., Kietczewska, A., Kukotowicz, P., Wincewicz, A., & Zyzik, A. (2022). *Pomoc polskiego społeczeństwa dla uchodźców z Ukrainy* (p. 55). Polski Instytut Ekonomiczny. <https://pie.net.pl/polacy-mogli-wydac-nawet-10-mln-pln-na-pomoc-udzielana-uchodzcom-z-ukrainy-w-pierwszych-miesiacach-wojny/>
- Bonati, M., Campi, R., & Segre, G. (2022). Psychological impact of the quarantine during the COVID-19 pandemic on the general European adult population: A systematic review of the evidence. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 31. <https://doi.org/10.1017/S2045796022000051>
- Chu, I. Y.-H., Alam, P., Larson, H. J., & Lin, L. (2020). Social consequences of mass quarantine during epidemics: A systematic review with implications for the COVID-19 response. *Journal of Travel Medicine*, 27(7). <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa192>
- Długosz, P. (2021). *Trauma pandemii COVID-19 w polskim społeczeństwie*. CeDeWu. <https://cedewu.pl/Trauma-pandemii-COVID-19-w-polskim-spoleczenstwie-p2993>
- Długosz, P. (2022). *Trauma wojenna uchodźców*. <https://inter-lab-wojna-ukraina.up.krakow.pl/2022/08/04/trauma-wojenna-uchodzcow/>
- Dymecka, J. (2021). Psychospołeczne skutki pandemii COVID-19. *Neuropsychiatria i Neuropsychologia/Neuropsychiatry and Neuropsychology*, 16(1), 1-10. <https://doi.org/10.5114/nan.2021.108030>
- Gambin, M., & Zawadzki, B. (Eds.). (2022). *Pandemia COVID-19. Perspektywa psychologiczna*. Wydawnictwo Liberi Libri. DOI: 10.47943/lib.9788363487607
- Gaś, Z. (2003). *Szkolny Program Profilaktyki: Istota, konstruowanie, ewaluacja*. Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu.
- Gaś, Z. (2011). *Profesjonalna profilaktyka w szkole. Nowe wyzwania*. Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie.
- Gaś, Z. (2013). Problemverhalten von Kindern und Jugendlichen und Forderungen der Präventionsmaßnahmen an Schulen in Polen. In M. A. Marchwacka (Ed.), *Gesundheitsförderung im Setting Schule* (pp. 171-186). Springer Fachmedien Wiesbaden. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-658-00528-3_9
- Jessor, R. (2018). Reflections on Six Decades of Research on Adolescent Behavior and Development. *Journal of Youth & Adolescence*, 47(3), 473. f5h.
- Jessor, R., & Jessor, S. L. (1977). *Problem Behavior and Psychosocial Development: A Longitudinal Study of Youth*. Academic Press.
- Koronawirus w Polsce*. (2022, October 23). <https://forsal.pl/artykuly/1460548,koronawirus-w-polsce-liczba-zakazonych-mapa-najnowsze-dane-wojewodztwa-miasta-powiaty.html>
- Księżka-Koszałka, J. (2021). *Psychologiczne konsekwencje pandemii COVID-19*. <http://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/edition/132288> DOI - 10.34616/142078
- Markiewicz, R. (2019). Crisis within a crisis. Psychological dimension of the pandemic. *Polish Journal of Public Health*, 129(4), 138-140. <https://doi.org/10.2478/pjph-2019-0031>

Niedźwiedzka, K. (2021). WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA CODZIENNE FUNKCJONOWANIE DOROSŁEGO CZŁOWIEKA W POLSCE Z PERSPEKTYWY PSYCHOLOGICZNEJ. *ZESZYTY NAUKOWE WSKM*, 8, 17-24.

Ostaszewski, K. (2003). *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych: Podstawy opracowywania oraz ewaluacja programów dla dzieci i młodzieży*. Scholar.

Porzak, R. (2011). Profilaktyka przemocy rówieśniczej. In Z. Gaś (Ed.), *Profesjonalna profilaktyka w szkole. Nowe wyzwania* (pp. 203-214). Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin.

Porzak, R. (2012). *Osobowość a zachowanie w instytucji totalnej*. Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji.

Porzak, R. (2019a). Cel i metoda badania potrzeb profilaktycznych. In R. Porzak (Ed.), *Profilaktyka w szkole. Stan i rekomendacje dla systemu oddziaływań profilaktycznych w Polsce* (pp. 47-61). Fundacja 'Masz Szansę'.

https://profilaktycy.pl/images/zasoby_pliki/ksiazka/Profilaktyka_w_szkole.pdf#page=48

Porzak, R. (2019b). System profilaktyki w Polsce—Podsumowanie. In *Profilaktyka w szkole. Stan i rekomendacje dla systemu oddziaływań profilaktycznych w Polsce* (pp. 229-237). Fundacja 'Masz Szansę'. https://profilaktycy.pl/images/zasoby_pliki/ksiazka/Profilaktyka_w_szkole.pdf

Pyżalski, J. (2021). Zdrowie psychiczne i dobrostan młodych ludzi w czasie pandemii COVID-19 - przegląd najistotniejszych problemów. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 20(2: Ochrona dzieci przed krzywdzeniem w czasie pandemii COVID-19), 92-115.

Tłuściak-Deliowska, A. (2016). Meandry dręczenia szkolnego - ujęcie zjawiska w paradygmacie badań jakościowych. *Dziecko Krzywdzone*, 15, 105-125.

Vazsonyi, A. T., Chen, P., Jenkins, D. D., Burcu, E., Torrente, G., & Sheu, C.-J. (2010). Jessor's problem behavior theory: Cross-national evidence from Hungary, the Netherlands, Slovenia, Spain, Switzerland, Taiwan, Turkey, and the United States. *Developmental Psychology*, 46(6), 1779-1791. doi: <https://doi.org/10.1037/a0020682>